

Kesit Akademi Dergisi

The Journal of Kesit Academy

ISSN: 2149 - 9225

Yıl: 5, Sayı: 21, Aralık 2019, s. 400-436

Araştırma Makalesi

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali DURUR

Fırat Üniversitesi Yabancı Diller Yüksek Okulu

malidurur44@gmail.com

DİLBİLİMSEL TEFSİRİN GELİŞİMİ VE İBN ABBÂS'IN DİLBİLİMSEL TEFSİRE ETKİSİ*

Özet

Kur'ân-ı Kerim insanlara dil aracılığıyla hitap etmiştir. Bu sebeple Kur'ân'ın anlaşılmasında dilin önemi âşikârdır. Kur'ân'ı dile dayalı olarak anlama uğraşısı, dilbilimsel tefsîr terimiyle ifade edilmektedir. Dilbilimsel tefsîr vahyin nüzûl döneminden başlayıp, sahabe ve tabiun dönemiyle devam eden, daha sonra hicri üçüncü asırda bir disiplin haline gelip sistemleşen Allah'ın kitabını dile dayalı yorumlamayı gaye edinen bir yöntemdir. Hz. Peygamber bazen kendisi bir âyeti okuyarak izah etmiş, bazen sahabeye soru sorarak bu soru doğrultusunda ya da sahabenin sormuş olduğu bir soru üzerine âyetleri yorumluyarak açıklamıştır. O'nun tefsîr etme tarzı, mücmelin tebyîni, mutlak olanların takyîdi, müşkil olanların izahı, anlamı kapalı olan bazı kelimelerin açıklanması şeklinde olmuştur. Bunun yanı sıra, Hz. Peygamber kelimelerin müteradiflerini zikrederek, tariflerini yaparak, terim manasını izah ederek, âyette mutlak anlamın kastedildiğini belirterek açıklamalarda bulunmuştur. Haliyle bu şekil yorumlama da dilbilimsel yorumlama olmaktadır. Nüzûl döneminde sahabe, âyetlerin kırâati, anlamı ve uygulaması konusunda bir sorunla karşılaştığında Hz. Peygamber'e başvurarak bunu çözüyordu. O'nun vefatıyla birlikte söz konusu problemlerin çözümü bizzat sahabeye kalmıştır. Sahabe gerek zaman, gerekse mekân açısından tenzil döneminde yaşadığı için o gün

* Bu makale "Abullah İbn Abbâs'ın Kur'an'ı Tefsiri ve Tefsirde Dilbilimsel Tercihleri" (İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 2019) isimli doktora tezi esas alınarak ve daha sonra tespit edilen bazı yeni bilgi ve meteryaller eklenerek oluşturulmuştur.

kullanılan dili ve Arapların örf, adetlerini iyi bilmekteydi. İşte bu gibi avantajlar sayesinde, onlar Kur'ân'ı Kerimi tefsîr edip, dilsel izahlarda bulunarak anlaşılma-yan kelimelerin anlamlarını açıklamışlardır. Sahabîler içtihatlarını büyük ölçüde dile dayalı izahlarla temellendirmişlerdir. Sahabenin önde gelen müfessirlerinden Abdullah İbn Abbâs (ö.68/687), kelimelerin anlamlarını açıklarken dilsel izahlarda bulunmuştur. Bu bağlamda kendisini imtihan etme amacıyla bir takım sorular so-ran Nafi' b. Ezrâk'a Arap şiiiriyle cevaplar vermiştir. Bu bilgilere binaen dilbilimsel tefsir nüzûl döneminde başlamıştır diyebiliriz. Yalnız dilsel unsurları diğer sahabîlere nazaran daha çok kullanan İbn Abbâs dilbilimsel tefsirin öncüsü kabul edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Dilbilimsel, İbn Abbâs, Gelişim, Âlimler.

DEVELOPMENT OF LINGUISTIC TEFSIR AND THE IMPACT OF IBN ABBAS AS ON LINGUISTIC TEFSIR

Abstract

The Holy Quran has addressed people through language. Therefore, the importance of language in the understanding of the Qur'an is evident. An attempt to understand the Qur'an based on language is expressed in the term linguistic exegesis. The linguistic exegesis is a method which aims to interpret the book of Allah, which starts from the period of revelation and continues with the period of the companions and the subject, and then becomes a discipline in the third century. Hz. The Prophet sometimes explained himself by reading a verse, sometimes by asking questions to the Companions in accordance with this question or comment on the question asked by the Companions explained. His style of commentary has been in the form of the exaltation of the mujjal, the sanction of the absolute ones, the explanation of those who are obliged, and the explanation of some words which are closed in meaning. Besides, Hz. The Prophet made statements by mentioning the intercessors of the words, making descriptions, explaining the meaning of the term and stating that the broad meaning was meant. This figure interpretation is also linguistic interpretation. When the Companions faced a problem about the verse, meaning and application of the verses, Solving this by referring to the Prophet. With his death, the solution of these problems was left to the Companions. Since the Companions lived in the period of deduction both in terms of time and space, he knew the language and customs of the Arabs well. It is through these advantages that they interpret the Qur'an and explain the meaning of words that are not understood by linguistic explanations. The Companions have based their ijthahs mostly on language-based explanations. One of the foremost commentators of the Companions, Abdullah Ibn Abbas (d.68 / 687) made linguistic explanations while explaining the meaning of the words. In this context, Nafi asked a number of questions for the purpose of self-examination 'b. He gave

answers to Ezrâk in Arabic poetry. Therefore, we can say that linguistic exegesis started in the nüzûl period. Only Ibn Abbas, who uses linguistic elements more than other companions, was accepted as the pioneer of linguistic commentary.

Key Words: Tafsir, Linguistics, Ibn Abbâs, Development, Scholars.

Giriş

Kur'ân âyetlerinden anlaşılması güç ve kapalı olanların beyan edilme zarureti ve insanların bunları anlamaya olan ihtiyacı tefsîr ilmini zorunlu hale getirmiştir. Başlangıç olarak tefsîr ilmi en eski Kur'ân ilimlerinden kabul edilir. Tefsîr ilminin doğuşu peygambere ilk vahyin nüzûlüyle başlamıştır. *“Senden önceki peygamberleri Açıık mucizeler ve kitaplarla destekledik İnsanlara indirileni açıklaman, düşünüp anlamaları ve inanmaları için sana da bu Ku'ân'ı indirdik.”*¹ Bu ve benzeri âyetlerin mucibince Kur'ân'ı Kerim'i ilk beyan eden peygamber (s.a.v.) olmuştur. Nebi'nin (a.s) refiki A'lâ'ya yükselmesi akabinde ondan bize kalanlar, vahyin nüzûluna şahit olan sahabenin içtihatları ve sebebi nüzûlü bilenlerin Kur'ân'ı beyan işidir.

Tefsîr sahasında öne çıkan sahabelerden² olan Abdullah İbn Abbâs tüm çabasını bu işe hasr etmiştir. Ona bu hususta peygamberden, önde gelen sahabelerden öğrendikleri, Arapların yaşantısı, dilleri ve Ehli Kitap olan Yahudi ve Hristiyanlardan gelen haberler yardımcı olmuştur. Mekke ehli Kur'ân'a vukûfiyetleriye tanınmıştır. Bunda da başat rol İbn Abbâs'a aittir. İbn Teymiyye de bunu şöyle anlatmaktadır: *“ İnsanların tefsîr ilminde en bilgilileri Mekke halkıdır. Çünkü onlar Mücâhid, Atâ b. Ebi Rabâh, İbn Abbâs'ın mevlası İkrime, Saîd b. Cübeyr ve Tavûs gibi daha birçokları İbn Abbâs'ın arkadaşlarıdır.”*³ İbn Abbâs, kendi döneminde tefsîr ilmini nakle dayalı olmaktan çıkartıp, sahîh rivayet sınırları içerisinde, Arap lisanını isti'mal eden ilk kişi olmuştur. Bu sözümüzden dil unsurunu İbn Abbâs'tan daha başkalarının kullanmadığı anlaşılmalıdır. Kur'ân'ı Kerim lafız ve ibare olarak Arapçadır. İslâm, inzâl edildiği Arap dili haricinde bölgesel bir din değildir. Bu da seçilmiş olan peygamberin dili sebebiyledir. Allah'da (cc) bunu kitabında şu şekilde ifade etmektedir: *“وما أرسلنا من رسول إلا بلسان قوم ه لیبين لهم (Allah'ın kitabını) onlara beyan etsin diye her peygamberi sadece kendi kaominin lisanıyla gönderdik...”*⁴

Vahyin inzâlî itibariyle insanlar Kur'ân'ın ibare ve lafızlarını anlayabilmek için Arap dilini isti'mal etmişlerdir. Lakin İbn Abbâs bu yönelişi güçlendirmiş ve bir üslûp ve metod olarak

¹ Nahl, 16/ 44, ayrıca bakınız, 16/ 64.

² Sahabeden müfessir olanlar çoktur. Lakin onlardan meşhur olanlar on kişidir. Bunlar; dört halife, İbn Mes'ud, İbn Abbâs, Ubey b. Ka'b, Zeyd b. Sâbit, Ebû'l-Musa Eş'arî ve Abdullah İbn Zübeyr'dir. Halifeler arasında en çok rivayette bulunan kişi Ali İbn Ebî Talip'tir. Diğer üçünden gelen rivayetler ise çok azdır. Bunun sebebi bu halifelerin vefatlarının erken olmasıdır. Bu on kişiden müfessir ismini en fazla hak eden İbn Mesud'dan sonra Abdullah İbn Abbâs'tır. Bkz. Zerkeşî, Ebû Abdullah Bedreddin Muhammed b. Abdullah b. Bahadır, *el-Burhân, fi Ulumi'l-Kur'ân*, Kahire 1991, Dâru'l-Ma'rife, 2: 161; Suyûtî, Celaleddin, *İtkân fi ulûmi'l-Kur'an*, Beyrut, 2012, Dâru'l-İlm, 2: 318.

³ İbn Teymiyye, Tâkiyüddin Muhammed, *Mukaddime fi usûli't-tefsir*, Beyrut, 1980, Mektebetu'l-halebî, s. 34.

⁴ İbrahim, 14/ 4.

kullanmıştır. İbn Abbâs döneminde İslama girenlerin çokluğu ve bununla birlikte Arap dilinin bilinmemesi veya az bilinip çok yanlışlara düşülmesi sebepleriyle insanlar bu üslûba ihtiyaç duymuşlardır. Şüphesiz ki bu metot rivayet tefsîrinin muktezasının üzerine bir ektir ve tefsîr ilminin alanını genişletmiştir. Bu yöneliş nakli esas alan rivayet tefsîrini, sahih rivayetler ışığında aklî çıkarımları esas alan dirayet tefsirine taşımıştır. Özellikle hicrî II. Ve III. asırda yaşayan müfessirlerce kullanılan bu yöneliş, rivayet ve dirayet tefsîrini cem eden metodun ortaya çıkışına da zemin oluşturmuştur.⁵

Hicrî II. asra geldiğimizde bu yönelişin en önemli temsilcisi olarak Afrikalı Yahya b. Sellâm et-Temimî (ö. 200/816) karşımıza çıkmaktadır. İbn Hazm onun hakkında şöyle demektedir: “Bir müddet Afrika’da ikamet etmiştir. Onun kaleme aldığı, daha önce bir benzeri olmayan Kur’ân’ı tefsîr ettiği kitap hakkında insanlar konuşmaktadırlar.”⁶ Tefsirinde üslûbu ise şöyledir: O önce ilgili rivayetleri verip onlardan tercih ettiklerini belirtmektedir. Sonra tercih ettiklerini etimolojik tahlile tabi tutmaktadır. Tefsîri üç büyük ciltten oluşmaktadır. Zeytûniye Üniversitesi Abdaliye Kütüphanesinde, Kayravan Üniversitesi Kütüphanesinde ve bazı özel kütüphanelerde yazma nüshaları mevcuttur.⁷

Bu üslûp bazı edebî tahlilleri de içerisine katarak madde madde kapsamını genişletmiş ve yaygınlaşmıştır. Hatta bu asırda te’lif edilmiş Me’ani’l-Kur’ân eserleri olmasaydı belâğat unsurları dil unsurunun önüne geçerdi. Me’ani’l-Kur’ân eserleri özleri itibarıyla Mushafın ibarelerini tefsîr etmede birinci dereceden dile dayalı tefsîr kitapları olarak kabul etmek durumundayız.

1. Dilbilimsel Tefsirin Kökenleri

Tefsir ilmi peygamberimizle başlamış, vefatıyla sahâbe tarafından devam ettirilmiştir. Kur’an’ı dile dayalı tefsir yöntemini peygamberimiz ve sahâbe kullanmış âyetleri açıklamışlardır. Peygamber (s.a.v.) mücmeli beyan, manayı te’kît, umumu tahsis, mutlaka takyit, müşkili tavidih, mübhemi beyan gibi dilbilimsel yöntemlerle Kur’an’ı tefsir etmiştir.⁸ Peygamberin bu yöntemle yaptığı tefsire şu örnekleri verebiliriz:

مهدون “İman edip imanlarına zulüm bulaştırmayanlar var ya, işte onlar korkudan emindirler. Hidayete erenler de onlardır.”⁹ Ashab-ı Kirama bu âyet okunduğunda endişeye kapılmışlar ve “nefsine zulmetyen kim var ki?” demişlerdir. Bunun üzerine Peygamber (s.a.v.) durum zannettiğiniz gibi değildir! Âyetteki zulüm Lokman’ın (a.s) oğluna dediği gibidir,” buyurarak¹⁰ وإذ قال لقمان لابيه وهو يعظه يا بني لا تشرك بالله إن الشرك لظلم عظيم “Bir zamanlar Lokman oğluna nasihat

⁵ Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, Dâru İhyâi Kutubi'l-Arabiyye, 1: 141.

⁶ Cezerî, Şemsü'ddîn, *Ġâyetu'n-Nihâye fi Tabakâti'l-Kurra*, Kahire, 1924, Mektebetü'n-nûr, 2: 372; Ebû'l-Arap, Muhammed b. Ahmed b. Temîm, *Tabakâtu ulemâi ifrikiyye* Cezair, 1914, s. 37-39; Davûdî, Muhammed b. Ali b. Ahmed, Şemseddin, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, Beyrut, 2012, Dâru'l-ilm, s. 94.

⁷ İbn Âşûr, Muhammed Tahir, *et-Tefsîr ve Ricâluhu*, Kahire, 1997, Mektebetü'l-Hadîs, s. 28-29.

⁸ Zehebî, a.g.e, 1: 33-53.

⁹ En'âm, 6/82.

¹⁰ Buhârî, Muhammed b. İsmail, *Câmiu's-sahîh*, Dimeşk, 2001, Mektebetü İbn Kesîr, Tefsir, 40; Müslim b. Haccac, *Sahîh*, Medine, 2006, Müessesetü'r-Risale, “İmân”, 197; Hanbel, Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî, *Müsned*, (thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî), Medine, 2001, Müessesetü'r-Risale, 1: 378, 424, 444.

ederek şöyle demişti: “Oğulcuğum Allah’a şirk koşma! Çünkü şirk koşmak elbette büyük bir zulümdür,” âyetini okumuştur. Bu şekilde Peygamber (s.a.v.) âyeti âyetle tefsir ederek müşkil lafzın anlamını açıklamıştır.

Hz. Peygamber (s.a.v.) ilk bakışta çelişkili görünen âyetleri açıklamış, Müşkilü'l-Kur'an kapsamında değerlendirilen bu hususlarda da Peygamber (s.a.v.) açıklamalar yapmıştır. Mesela, *والذين يكتزون الذهب والفضة ولا ينفقونها فى سبيل الله فبئسهم بعداب أليم* “Altın ve gümüşü biriktirip onları Allah yolunda infak etmeyenleri acı dolu bir azapla müjdele!”¹¹ Âyeti nazil olduğunda sahâbe tarafından mal biriktirip miras bırakmanın haramlığına hükmedilmiştir. Hz. Ömer, bu âyetin açıklamasını Resulullah'a sorduğunda, o da “Allah, zekâtı mallarınızdan ihtiyacınızdan geriye kalan kısmında sadece arındırmak amacıyla farz kılmıştır,” diyerek¹² zekâtının verilmesi şartıyla mal biriktirmenin sakıncası olmadığını beyan etmiştir.

Allah (c.c.) Kur'an'da bazı lafızları birçok hikmete binâen icmali olarak Peygamber'in kalbine ilka etmiştir. Bu tür lafızlar ya Kur'an'ın diğer ayetleriyle ya sünnetle ya da içtihatla açıklanmıştır. Mesela hırsızlık yapanlar hakkındaki ceza Mâide sûresinde, *والسارق والسارقة فاقطعوا أيديهما جزاء بما كسبا نكالا من الله والله عزيز حكيم* “Hırsız erkek ile hırsız kadının işledikleri suç karşılık olarak ve Allah tarafından insanlara ibret verici bir ceza olmak üzere ellerini kesiniz. Allah azîz ve hakîmdir.”¹³ Âyetiyle mücmel olarak bildirilmiştir. Hz. Peygamber'in (s.a.s.) “Çeyrek dinar veya bunun üzerindeki miktar çalanın eli kesilir”¹⁴ hadisiyle âyetin kapalı kalan tarafı açıklığa kavuşturulmuştur. Bu hadis birçok ameli hükme kaynaklık etmiştir.¹⁵ Suyûti de eserinde bu ayetin umum ifade ettiğini fakat Hz. Peygamber tarafından tahsis yoluyla tebyin¹⁶ edildiğini belirtir.

Kur'an'da bazı lafızlar birden fazla anlama delalet etmektedir. Kur'an ilimlerinde umum, sadece bir defa söylenip hiçbir özele indirgeyici anlam taşımaksızın lafzın tüm anlamları bünyesinde taşımasıdır. Umum lafzın bir sebebe binâen özele indirgenmesine de husus veya tahsis denilmektedir.¹⁷

Kur'an'daki bir lafız başka bir Kur'an lafzıyla tahsis edilebildiği gibi sünnet te Kur'an'daki bu tür lafızları tahsis etmektedir. Suyûti ve Mennâu'l-Kattân (ö. 1420/1999), الزانية *“Zina eden her erkek ve kadına yüz değnek vurun”*¹⁸ âyetinin *“Evlî zinâkar asayla dövüldükten sonra recm olunur. Bekâr ise dövüldükten sonra sürgün edilir,”*¹⁹ hadisiyle

¹¹ Tevbe, 9/34.

¹² Hâkim, en-Nîsâbûrî, Muhammed b. Abdullah b. Muhammed, *el-Müstedrek ale's-sahîheyne*, (thk. Mustafa Abdulkadir Atâ), Beyrut, 1990, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2: 333.

¹³ Mâide, 5/38.

¹⁴ Ebû Davûd, Süleyman b. Eş'as b. İshak, *Sünen-i Ebî Dâvud*, (thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Beyrut, 2010, Mektebetu'l-Asriyye, “Hudûd, 11.

¹⁵ Sâbûnî, Muhammed Ali, *Tefsiru âyâti'l-ahkâm*, Beyrut 2004, Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, 1: 395.

¹⁶ Suyûti, *İtkân*, 1: 455-460.

¹⁷ İtr, Nureddin, *Muhâdarât fi ulûmi'l-Kur'an*, Dimeşk, 1997, Mektebetu Câmiâtu Dimeşk, s. 257.

¹⁸ Nûr, 24/2.

¹⁹ İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, *Sünenü İbn Mâce*, (thk. Muhammed Fuad Abduldubaki), Kahire, 2001, Dâru ihyâi'l-kutubi'l-Arabî, Hudûd, 7; Müslim, Hudûd, 13; Ebû Davûd, *Sünen-i Ebî Dâvud*, Hudûd, 11.

tahsis edildiğini belirtmektedirler.²⁰ Konuyla alakalı diğer bir örnekte de Allah (c.c) حرمت عليكم Leş, kan ve domuz eti sizlere haram kılınmıştır," demektedir. Âyeti, merfu senetle Resulullah'tan nakledilen, "Bize iki meyte ve iki kan helal kılındı; meyteler; balık ve çekirge, kanlar ise; Karaciğer ve dalaktır,"²¹ hadisiyle âyetteki 'leş' ve 'kan' umum lafızları 'balık, çekirge' ve 'karaciğer, dalak' lafızlarıyla tahsis edilmiştir.²²

Resulullah (s.a.v.) kendisine Kur'an lafızlarının anlamıyla ilgili sorular yöneltildiğinde kelimelerin müteradiflerini belirtme gibi dilbilimsel açıklamalar yaparak bu âyetlerin anlaşılmasını sağlamıştır. Mesela كذلك جعلناكم أمة وسطا لتكونوا شهداء على الناس ويكون الرسول عليكم شهداء...²³ "Bu şekilde sizler insanlara şahitlik edesiniz ve Peygamber de size şahitlik etsin diye sizi vasat bir ümmet yaptık..."²³ âyetindeki "vasat" kelimesini Peygamber (s.a.v) "âdil" olmak şeklinde açıklamıştır.²⁴ Diğer bir âyette²⁵ الصائمون "oruç tutanlar" şeklinde izah etmiştir.²⁶

يا ايها الذين آمنوا كتب عليكم القصاص في القتلى الحر بالحر والعبد بالعبد والاثني بالاثني فمن اعتدى بعد ذلك عفي له من اخيه شيء فاتباع بالمعروف واداء اليه باحسان ذلك تخفيف من ربكم ورحمة فله عذاب اليم

"Ey İman edenler! Öldürülenler hakkında size kısas farz kılındı: Hür ile hür insan, köle ile köle ve kadın ile kadın. Öldüren, ölenin kardeşi tarafından bağışlanmışsa, kendisine örfe uymak ve bağışlayana güzellikle diyet ödemek gerekir. Bu, Rabbiniz'den bir hafifletme ve rahmettir. Bundan sonra tecavüzde bulunana elem verici azab vardır."²⁷ Hz. Peygamber, âyetteki العفو kelimesini; "bilerek ve isteyerek öldürmelerde diyet kabul etmek"²⁸ şeklinde tefsir etmiştir. Diğer bir örnekte peygamber (s.a.v) "...Allah'ın seni makam-ı mahmuda göndereceği umulur."²⁹ Hz. Peygamber'e (s.a.v) bu âyette zikredilen makam-ı mahmud'un ne olduğu sorulduğunda: "O şefaattir." buyurarak³⁰ makam-ı mahmud'u şefaaf lafızıyla tefsir etmiştir. Verdiğimiz örneklerden de anlaşıldığı üzere peygamber (s.a.v) Kur'an'ın tefsirinde dilsel unsurlardan istifade etmiştir.

Peygamber (s.a.v.) Kur'an'ı tefsir ederken etrafında bulunan sahâbeye bunları öğrenmeye gayret etmiş, bu bilgileri hıfz ederek gelecek nesillere aktarmışlardır. Bu anlama, öğrenme ve pratize etme ameliyesi içerisinde doğal bir süreçte ashab-ı kiram Peygamber'den tefsir metodu da öğrenmişlerdir. Bunların başında Abdullah İbn Abbâs gelmektedir. Peygamber'in duasına mazhar olmuş bu sahâbe peygamber'in vefatından sonra Kur'an'ın anlaşılması noktasında mühim görevler yerine getirmiştir. Tefsirde sahâbenin önde gelenlerinden biri olan Ab-

²⁰ Suyûtî, *İtkân*, 1: 455; Mennâu'l-Kattân, *Mebâhis fi Ulumi'l-Kur'an*, Kahire, 2000, Mektebtu vehbe, s. 202, 207.

²¹ İbn Mâce, *E'time*, 31.

²² Suyûtî, *İtkân*, s. 453, 455.

²³ Bakara, 2/143.

²⁴ Tirmîzî, 'Muhammed b. İsa, *el-Câmiu'l-Kebîr (Sünenü Tirmizî)*, (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Beyrut, 1998, Dâru'l-ğarbi'l-islami, "Tefsir", 18 ve 77.

²⁵ Tevbe, 9/112.

²⁶ Hâkim, *Müstedrek*, 2: 335.

²⁷ Bakara,2/178.

²⁸ Buharî, *Kitabu't-Tefsîr*: 25.

²⁹ İsrâ, 17/79.

³⁰ Tirmizi, *Sünen*, Ebvâbu tefsîri'l-Kur'an: 5145.

dullah İbn Abbâs dilbilimsel yöntemi daha yoğun ve sistematik bir şekilde kullanmıştır.

Kur'an'ın garip lafızlarının şiirle tefsir etme geleneğini oluşturan ilk kişinin Abdullah İbn Abbâs olduğunu tarihteki yazılı metinler bizlere göstermektedir. Nâfi' İbnü'l-Ezrak'ın (ö.70/670) yönelttiği sorular ve mukabilindeki cevaplar, İbn Abbâs'ın Arap dili ve lehçelerine, cümle yapısına ve lafızların delaletlerine vâkıf olduğuna ve bu hususlarda ne kadar mahir olduğunu bizlere yazılı metin halinde gösteren bir delildir.

Mesâilu Nâfi' İbnü'l-Ezrak, İslami dönemde kelimelerin delaletleri hususunda ilk araştırma olarak kabul edilmektedir. Kur'an'da geçen garîb kelimeler hakkında İbn Abbâs'a sorduğu sorular ve onun Arap cahiliye dönemi şiirinden verdiği cevapları içermektedir. Bu olay, kaynaklarda şöyle aktarılır: İbn Abbâs'ın Kâbe'nin avlusunda insanların Kur'an tefsiriyle ilgili sorularını cevapladığı bir sırada İbnü'l-Ezrak, yanında Necde b. Uveymir'le birlikte oraya gelir. İbn Abbâs'a kendilerinin Kur'an'la ilgili soruları olduğunu, fakat bunlara Arap şiirleriyle cevap vermesini, çünkü Kur'an'ın apaçık bir Arapça ile nâzil olduğunu söylerler. O da "İstediginizi sorun" der ve onların sorularına cahiliye dönemi şiirleriyle cevaplar verir.³¹ İbn Abbâs'ın bu lügavî yaklaşımlarla Kur'an'ı tefsir etmesi gerek tabiîn devrinde gerekse daha sonraki dönemlerde birçok garîbu'l-Kur'an eserlerinin yazılmasında müelliflere örneklik etmiş, yol göstermiştir. Bu lügavî tefsir çalışmaları, nahivî tefsir çalışmalarına da yol açmış ve başta me'âni'l-Kur'an olmak üzere çeşitli isimler altında Kur'an'ın nahvî tahliline dayalı tefsirler yapılmaya başlanmıştır.³²

İbn Abbâs şiir zevkine sahip bir kişidir. Âtâ'nın belirttiğine göre; şiir onun oturumlarında önemli bir yere sahiptir. Âtâ şöyle der: "İbn Abbâs'ın oturumlarından daha onurlu olanını, ilmin daha çok olduğu ve Allah'a haşyetin daha fazla olduğu meclis görmedim. Düşünürler, Kur'an ehli ve şiir zevkine sahip kişiler oradaydı. Her biri oldukça geniş açılardan mevzuları ele almaktaydılar."³³ İbn Abbâs Arap dili ve lehçelerini bilen birisiydi. Bu sebeple İbn Ezrak'ın sorularına Arap dilinden delillerle cevap verebilmiştir. Bu delillerin tümü Arap dilinde var olan şeylerdir. Fakat insan, sözcükleri, terimleri ve deyimleri kendi döneminde, toplumunda veya dil muhitinde kullanılmaması gibi sebeplerle bilemeyeceği gibi muhitinde kullanılmasına rağmen dil kültürünün azlığı, sözlük, dil ve edebiyat bilgisinin yetersizliğinden dolayı da bilemeyebilir. Nâfi' metodu tesbit edip istenilenleri belirleyerek İbn Abbâs'a sorular yöneltmiştir. Nâfi'in metodu üç aşamadan oluşmaktadır; garîb kelimenin seçimi, anlamın açığa kavuşturulması ve şiirden şahid getirmek. İbn Abbâs'ında bu metoda uyarak Nâfi'e cevaplar verdiğini gözlemlemekteyiz. İbn Abbâs bu cevapları verirken kullandığı şiirleri, hem Cahiliye dönemi hem de İslam'ın ilk dönemindeki şairlerinden iktibas etmiştir. Bu duruma iki örnek vererek bilgimizi pekiştirelim:

Nâfi' İbnü'l-Ezrak şöyle dedi; Ey İbn Abbâs Allah'ın (cc) şu sözünden haber ver: لِي
³⁴ أعطيتك الكوثر "Biz sana kevseri verdik." İbn Abbâs, "Kevser, derinliklerinde avuç avuç inci ve yakut

³¹ Suyûtî, *İtkân*, 1: 158.

³² Bulut, Ali; Kur'an filolojisine dair İbn Abbâs'a nispet edilen üç eser, *Ondokuz Mayıs Üniv. İ. F. Dergisi*, sayı, 20-21. Samsun, 2003.

³³ İbn Hacer Askalânî, *İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, 4: 92.

³⁴ Kevser, 108/1.

barındıran cennetteki bir nehirdir” dedi. Nâfi’ bunun üzerine Arap bunu biliyor mu? Dedi, İbn Abbâs’da evet, Hassan b. Sâbit’in şöyle dediğini işitmedin mi? وجباه الإله بالكوتر الأكبر فيه النعيم والخيرات “el-İlah içerisinde nimetler ve zenginlikler bulunan en büyük keşeri ona verdi.”³⁵ İbn Abbâs’ın getirdiği bu şâhîde ve diğerlerine baktığımızda Kur’an’ın nüzûl tarihine vukûfiyetine ve sebebi nüzûlü bilmesine rağmen bunlara değinmeksizin kelimenin Arap dilindeki kullanımına uygun olarak şiirden şâhîdi söyleyip âyetin anlaşılmasını hedeflediğini söyleyebiliriz.

... Baklasından, sarımsağından, mercimeğinden ve soğanından...” İbn Abbâs der ki الفوم “buğdaydır.” Nâfi’ Arap bunu biliyor mu deyince, İbn Abbâs, Ebû Mihcen Sekâfi’nin şu sözünü işitmedin mi? Der: أأغنى واحد - قدم المدينة “Medine’ye buğday ziraati gelince kendimi zengin kabul ettim.” Daha sonra İbn Abbâs, İbn Ezrak’a şöyle der: فوم kelimesini İbn Mes’ud kırâati üzere ثوم şeklinde okuman daha fasihtir.³⁷ Dikkat edildiğinde İbn Abbâs’ın Cahiliye şiirinden şâhid getirmesi İslam dönemi şairlerine nazaran daha fazla olduğu fark edilir. Bu da onun Arap kültürüne, diline, edebiyatına ve lehçelerine hâkimiyetine delalet etmektedir

2. Dilbilimsel Tefsirin Gelişimi

Dilbilimsel unsurları diğer sahabîlere nazaran daha yoğun bir şekilde kullanan İbn Abbâs, Tefsir ilminde bu yöntemin kurucusu kabul edilmiştir.³⁸ Tedvin dönemiyle birlikte İbn Abbâs’tan miras alınan bu metot i’rabu’l-Kur’an, meâni’l-Kur’an ve mecâzu’l-Kur’an isimleriyle eserler te’lif edilmiştir. Bu eserler dilsel unsurları kullanarak Kur’an’ı yorulmuşlar ve Arap dili hususiyetlerine Kur’an üzerinden vurgu yapmışlardır. İ’râb, en geniş anlamıyla anlamak ve anlatmak, manayı muhataba eksiklik ya da fazlalık olmaksızın aktarabilmektir. Bu düşünceden hareketle meâni’l-Kur’an kitaplarının i’rabu’l-Kur’an niteliğine sahip olduklarını söyleyebiliriz. Dirâyet tefsirine geçiş noktasında duran meâni’l-Kur’an konulu eserler tam karşılığı olmasalar da birer i’rabu’l-Kur’an eserleri konumundadırlar. Tabiki i’rab ve meâni kitapları arasında gerek yapı, gerek muhteva, gerekse konuyu işleyiş ve inceleyiş bakımından gözardı edilemeyecek farklılıklar mevcuttur.

İ’râbu-l-Kuran literâtürü denilince akla, sadece Kur’an’ın i’rabına hasır edilmiş, Kur’an’ın tamamını veya bir bölümünü nahiv kuralları doğrultusunda tetkik eden kitaplar gelmektedir. Nahiv Kur’an âyetlerini, sadece koyduğu kuralların birer şahidi olarak ele almış aynı zamanda âyetlerin, tespit ettiği kurallar ile doğru okunmasını ve doğru anlaşılmasını da hedeflemiştir. Gramer kitapları hedef olarak Kur’an’ı gözetmişlerse de geliştirilen kaide ve kurallar Arap dilinin tümünü kapsar hale gelmiştir. Dile müteallık eserler irabu’l-Kur’an eserlerinin muhteva olarak temeli olmalarına rağmen, kapsamı bakımından i’rabu’l-Kur’an literâtürünün dışında kalmışlardır. Ömer b. Abdulaziz’in talimatıyla hadisler tedvin edilip yazılmaya başlayınca Kur’an’la alakalı hadisler, sahâbe ve tabiîn sözleri hadis kitaplarında bir araya getirilmiştir. Diğer taraftan lahni yani Kur’an’ı ya da Arapçayı hatalı telaffuz etmeyi ön-

³⁵ Bağdadî, Abdulkahir b. Ömer, *Hizânetu’l-edebe ve lubbu lisani’l-Arap*, Kahire, 1997, Dâru’l-ilm, 3: 256.

³⁶ Bakara, 2/61.

³⁷ Bağdadî, *Hizânetu’l-Edeb*, 2: 124.

³⁸ Hâdî el-Catlâvî, *Kadâyât’l-luğa fi’t-tefsiri*, Tunus, 1998, Dâru Muhammed Ali el-Hamî, s. 247.

lemeye ve doğru anlamaya matuf dilbilimsel çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmalar rivayet tefsiri içerisinde nahiv kurallarının tedvininin dönüm noktasında durmakta olan “meâni'l-Kur'an” kitaplarıdır. Ulûmu'l-Kur'an içerisinde müstakil birer ilim haline dönüşen garîbu'l-Kur'an, müşkilü'l-Kur'an, vucûh ve nezâir gibi ilimler, Suyûtî'nin lügat nahiv, sarf, aruz, kafiye, şiir sanatı, ahbârü'l-Arap ve ensâbu'l-Arap, cedel ve nahiv usulü olarak belirttiği³⁹ ilimlerle birlikte i'rab ile mezc edilmiş bir halde meâni'l-Kur'an eserlerinde yerlerini almıştır.

Kur'an'ın i'rabı, âyetlerin manalarını gereği gibi anlamayı hedeflemektedir. Âyetler de kelimelerden müteşekkildir. Kelimeler doğru telaffuz edilmediği ve sözlük anlamları iyi bilinmediği takdirde lafızların âyetlerin bağlamında kazandıkları anlamları da kavranamaz. Şu halde i'rab, hem kelimenin manasını, hem yapısını hem de âyet içerisindeki diziliş ve telaffuz biçimini ilgilendirmektedir. Bu manada i'rab; mana medlûl ve iştikak olarak, cümlenin önce kelime kelime, sonra cümledeki diziliş ve hareke olarak gramer kurallarına göre analizinin ifadesidir. Arap kelimelerinde var olan garîb ve meâni kitaplarına konu olan lafızların benzerleri Kur'an'ı Kerim'de de mevcuttur. Sahâbe, Peygambere Kur'an'ın anlamlarını ve Kur'an'daki, Arap dilinde benzer formları bulunan lafızları sormaya ihtiyaç hissetmediler.⁴⁰ Çünkü bu dil ana dilleri olup kendi bağlarından çıkmıştı ve bu lafızları günlük yaşamlarında da kullanıyorlardı. Lakin anlamadıkları muarreb lafızlar ve lafızların farklı kabillerdeki kullanımlarına dayalı müşkil durumları peygambere ve sahâbenin ileri gelen müfessir kimliğiyle tanınmış kişilere sormuşlardır. Bahsi geçen ifadeler farklı lafızlarla anlatılıyorsa da bunlar, i'rabın hazırlayıcısı ve içeriğine dâhil konulardır.

Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz: Dilbilimsel tarzda ilk malumatlar sahâbeden özellikle de İbn Abbâs'tan gelmektedir. Önceki bölümlerde bu hususa değindik. Tedvîn dönemi başta olmak üzere diğer dönemlerde ilim öğrenme ve nakletme özellikleri dikkate alınacak olursa meânî, i'rab ve Mecâz isimli Kur'an temelli eserlerin fikir babasının İbn Abbâs olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Meânî'l-Kur'an kitapları fasîh Arapçayı kullanarak Kur'an'ı anlama sorununu gidermeye çalışmışlardır. İbn Abbâs'da Mesâilu İbn Ezrak ve Ali b. Ebî Talha'nın sahifesi örneğinde olduğu üzere tam da bu işi yapmıştır İşte bu noktada Müslümanların ibâdetlerini hakkıyla edâ edip etmediklerini belirleyecek olan Kur'an'ın doğru okunuşunu ve anlaşılmasını dilbilimsel tefsir yoluyla aşabilme imkânı oluşmaktadır. Dilbilimsel tefsir çalışmalarının nüvesini oluşturan bu kitaplar dil ağırlıklı olup, âyet ve âyetleri oluşturan kelimelerin anlamlarını kavrayabilmek için İbn Abbâs'ın üslûbu üzere şiir, kabile lehçeleri ve eyyâmü'l-Arab gibi her türlü malzemeyi kullanmışlardır. Her meânî büyük oranda i'râbu'l-Kur'an'ken her i'râbu'l-Kur'an meânî değildirler. Bu iki tür kitap Kur'an ilimlerinin bir nüvesi ve ilk kaynağıdır. Birçok meânî kitabının ismi mana, müşkil, Mecâz, garîb, tefsir ve i'rab ismiyle tesmiye edilmiştir. Her iki kitapta şiire, garîbe, i'râba ve kırâate muhteva olarak kendi iç yaklaşımlarında miktar olarak farklılıklar göstermektedir. Şimdi burada dilbilimsel tefsîr çalışmalarında tamâyüz etmiş bazı âlimler üzerinden bu yönelişin tarihsel seyrini inceleyelim.

³⁹ Suyûtî, *el-İktirâh fi ilmi usûli'n-nahiv*, Kahire, 1975, Dâru'l-meârif, s. 179.

⁴⁰ Ebû Ubeyde, *Ma'mer b. el-Müsennâ, Mecâzu'l-Kur'an*, (thk. Fuad Sezgin), Kahire, 2010, Dâru ihyâi turâsi'l-Arabî, 1: 8.

2. 1. Ferrâ (ö. 207h)

Benî Esed veya Benî Munkir kabilelerinin mevlası olan Ebû Zekeriyya Yahya b. Ziyad b. Abdullah İbn Manzur Deylemî'nin te'lif ettiği Meâni'l-Kur'ân isimli eser dil öncelikli tefsîrlerdendir. Kûfelilerin imamıdır ve Ferrâ diye tanınmıştır. Nahv ve belağatta en bilgilileridir. Ferrâ'ya Nahv konusunda Emîru'l-Mü'minin denilmektedir. Hicrî 207 senesinde vefat etmiştir.⁴¹

Ferrâ'nın Meâni'l-Kur'ân kitabı erken dönem çalışmalarındandır. Bizlere ulaştığı ve dilbilimsel metodu temsil eden en eski kitaplardandır.⁴² O Nahivde Kûfe ekolünü temsil etmektedir. Ferrâ kitabı nahv öncelikli olsa da Arap dil sanatlarının tümüne değinmiştir. Âyetleri yorumlamada esas, dili bilmektir. Bu da nahv kurallarıyla oluşturulmuş cümlelerde bulunmaktadır. O Kur'ân'ın ibare ve lafızlarının anlamlarını izah ederken tüm ilmî maharetini göstermeye azami gayret göstermekle beraber eseri kavramlar, kıyaslamalar ve dilsel yorumlarla doludur. Böyle olmakla birlikte okuyucu açısından okunup anlaşılması kolay bir tefsîrdir.⁴³

Ferrâ kitabında kırâat şekillerine ve bunların delillerine değinmiş, tercihlerde bulunmuş ve tercih sebeplerini belirtmiştir. Aynı şekilde ibarelerin i'râbını ele almış Zamirlerin râci olduğu yerleri izah ederek her bir lafızla ilgili olarak çeşitli lehçelerde kullanımlarına geniş yer vermiştir. O tefsîre dair rivayetleri de zikrederek Abdullah İbn Abbâs'ın metodunu izlemiştir. Bu metottan ancak dildeki kabul görmüş i'râb ve istişadları ve farklı lehçeleri incelediği hallerde, kelimelerin iştikaklarını ve kökenlerini ortaya koyma nedeniyle vazgeçmiştir. Ferrâ'nın Meâni'l-Kur'ân isimli eserinde edebî tahliller çok miktarda ve net olarak görülür. Mesela kinaye hakkında konuşurken, gelen âyeti kerimenin tefsîrinde şöyle der: *حتى إذا ما جاؤوها شهد عليهم سمعهم وأبصارهم وجلودهم* "Nihayet oraya geldiklerinde kulakları, gözleri ve derileri işlemiş oldukları şeylere karşı aleyhlerinde şahitlik ederler."⁴⁴ *جلود* (deriler) kelimesiyle burada kinaye yapılmış ve *فروج* (dişilik uzvu) kastedilmiştir.⁴⁵ Bu tefsîrin bir benzerini İbn Kuteybe, Mekkî b. Ebî Talib ve Rağîb el-İsfahânî de yapmıştır. Süddî ve daha başkalarında bu görüştedirler.⁴⁶

Teşbih bahsinde de şu âyet-i kerimeyi inceler: *مثل الذين حملوا التوراة ثم لم يحملوها كمثل الحمار يحمل أسفارا* "Tevratla sorumlu tutulup ta onunla amel etmeyenlerin durumu, ciltlerce kitap

⁴¹ İbn Hallikân Ebû'l-Abbâs Şemsuddin Ahmed b. Muhammed b. İbrahim b. Ebî Bekir, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâi ebnâi'z-zaman*, Beyrut, trs, Dâu ihyâi turâsi'l-Arabî, 2: 228.

⁴² Rufeide, İbrahim, *en-Nahvu ve Kutubu't-Tefsîr*, Trablus, 1972, Dâru'n-nûr, 1: 186.

⁴³ Ebû Tayyib el-Luğavî, *Merâtibu'n-Nahviyyîn*, Beyrut, 1987, Dâru's-sadr, s. 86; Zebîdî, Ebû Bekir, *Tabakâtu'n-Nahviyyîn ve'l-Luğaviyyîn*, Kahire trs. Mektebetü'l-halebî, s. 143.

⁴⁴ Fussilet, 41/ 20.

⁴⁵ Ferrâ, Ebû Zekeriyya Yahya b. Ziyad b. Abdullah İbn Manzur Deylemî, *Meâni'l-Kur'ân*, Kahire, trs. Mektebetü'l-halebî, 2: 425.

⁴⁶ İbn Kuteybe, Ebû Abdullah b. Müslim, *Tefsîru Garîbi'l-Kur'an*, (thk. Seyyid Ahmed Sakr) Beyrut, 1978, Dâru'l-ilm, s. 389; Mekkî b. Ebî Talib, *Ebû Muhammed b. Muhammed b. Muhtâr, Kitabu Tefsiri'l-Müşkil min Ğaribi'l-Kur'ani'l-Azîm*, (thk. Hatem Salih ed-Dâman), Beyrut, 2010, Dâru's-Sadr, s. 95; İsfahânî, *Müfredât*, s. 95; Kurtubî tefsîrinde müfessirlerin ekseriyetine göre, bunlar uzuvlardan günah işlemede öne çıkanlardır der ve akabinde *الجلود* kelimesiyle *فروج* kastedildiğini belirtir. Süddî'nin de aynı görüşte olduğunu söyler. Taberî, Muhammed b. Cerir, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'an*, Beyrut, 2010 Mektebetü'n-nûr, 15: 99.

taşıyan merkebin durumu gibidir..."⁴⁷ Allah'ı Teâlâ'nın şu sözünde de mecaza değinir: بشرالذين كفروا بعذاب أليم يوم يكشف عن ساق ويدعون إلى السجود فلا يستطيعون "inkâr edenlere acı veren bir azabı müjdele!"⁴⁸ Ferrâ Allah'ın (c.c) şu sözünü tefsîr ederken istiâreye değinmiştir. "Baldırlar açıldığı gün secdeye davet edilirler de güç yetiremezler."⁴⁹ يكشف عن ساق (baldırların açılması) İnsanın zor durumunu ifade etmekte kullanılan mecazî bir ifadedir. Şâirin şu sözünü buna delil getirmiştir: " bir sene çok zorluk/meşakketler zuhur etmişti - kırmızı etlerinden damarları açığa çıkmıştı."⁵⁰ Şöyle de denilmektedir: قامت الحرب على ساق " Savaş kızıştı"⁵¹

Ferrâ'nun eserini nahv bakımından inceleyenler oldukça fazla malzeme bulurlar. Hatta şöyle demek mümkündür; " O tefsîrini kurduğu cümlelerle Kur'ân âyetlerinden yola çıkarak nahivsel kökenlerine inmekte ve temsil ettiği Kûfe ekolünü desteklemektedir.⁵² Ferrâ'dan nakledeceğimiz şu cümleler eserindeki nahve dair konulardandır. " Emrin cevabında muzari fiili cezm edilmesi ceza ve şarta mecazendir veya teşbih edilerek yapılmıştır. Bu halde fiilin ref veya meczum okunması caiz olabildiği gibi ikisinden birinin vucubiyet üzere gerçekleşmesi de mümkündür. Çünkü fiil şu âyet-i kerimede nekire veya ma'rife bir kelimeden sonra gelmektedir. ابعث لنا ملكاً نقاتل فى سبيل الله "bize bir melik gönder savaşılim."⁵³ نقاتل fiili cezm edilmiştir ve merfu okunması caiz değildir.⁵⁴ ابعث لنا الذى يقاتل ملك kelimesinin sırası olur ve sanki şöyle demiş olursun. ابعث لنا الذى يقاتل Eğer emir fiilden sonra, nekire isim ve akabinde fiil geliyorsa bu fiil isme ait bir zamir barındırdığından ismin merfu veya meczum okunması caiz olur.⁵⁵

Ferrâ'nun Meâni'l-Kur'ân isimli eserini kısa bir şekilde tanıdıktan sonra rahatlıkla dilbilimsel alanda yazılmış öncü eserlerden olduğunu söyleyebiliriz. Ferrâ'nın kitabı çağdaşı olup daha önce kaleme alınmış eserlere nazaran nahv yönü öne geçse de köklü tefsîrsel yaklaşımları barındırmaktadır. Eser, sahibinin dilbilimsel tefsîr alanında öncülüğüne ve gayretine şahitlik etmektedir. Tüm bu çabalar Abdullah İbn Abbâs'ın tefsîr ilminde ilk nüvelerini oluşturduğu metodun meyveleridir. Öğrencileri kabul edebileceğimiz Ferrâ ve Ahfeş'in Meâni'l-Kur'ân kitapları II. Asırda bu üslûbu olgunlaştırmıştır.

⁴⁷ Cum'a, 62/ 5.

⁴⁸ Tevbe, 9/ 3.

⁴⁹ Kalem, 68/ 42.

⁵⁰ Mekki b. Ebî Talib, *Müşkil*, s. 103; Taberî, *Tefsîr*, 27: 24; Bu yaklaşımın bir benzeri İbn Abbâs, Mücahid, Saîd b. Cübeyr'den nakledilmiştir. Bkz. Razî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer Fahreddin, *Mefâtihu'l-Ğayb*, Beyrut, 2010, 7: 203; Kurtubî, *Tefsîr*, 27: 249; Suyûtî, Celaleddin Abddurrahman b. Ebî Bekr, *Durru'l-Mensûr fi Tefsiri'l-Me's'ûr*, Beyrut, 2012, 7: 255; İbn Manzur, Muhammed b. Mukrim Ebû'l-Fadl Cemaluddin, *Lisânu'l-Arap*, Beyrut, 2010, Dâru ihyâi turâsi'l-Arabî, 12: 34.

⁵¹ Lisânu'l-Arapta geçtiği üzere Arap atasözüdür, İbn Kuteybe *Müşkili'l-Kur'ân* isimli eserinde teferruatıyla beyân etmiştir. s. 103-104.

⁵² Ferrâ, Ebû Zekeriyâ Yahya b. Ziyâd, *Meâni'l-Kur'an*, (thk. Ahmed Yûsuf Necâtî-Muhammed Ali en-Neccâr), Beyrut, trs, 1: 132-133.

⁵³ Bakara, 2/ 246.

⁵⁴ Zameşerî'nin takdir edilen bir hal üzere merfu okuduğu anlatılır. Aynı şekilde isti'naf cümlesi olarak da okuduğu söylenmiştir. Zameşerî, Ebû'l-Kasım Mahmut b. Amr b. Ahmet Cârullah, *Keşşâf an Hakâiki Ğavâmidî't-Tenzil*, Beyrut, 2010, 1: 378.

⁵⁵ Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, I/ 157.

2. 2. Ahfeş (ö. 207h)

Ahfeş'e⁵⁶ gelince onun kitabı, Ebû Ubeyde'nin Mecazu'l-Kur'ân'ı ve Ferrâ'nın Meâni'l-Kur'ân'ıyla birlikte Kur'ân tetkikleri hususunda kaleme alınmış ilk eserlerden kabul edilir. Bugün hâlâ incelenmeye ve araştırılmaya devam edilmektedirler. Ahfeş eserini Bağdat'ta Kisâî'yle buluşmasından sonra yazmıştır.⁵⁷ Ahfeş'in Meâni'l-Kur'ân kitabını ilmi olarak ele aldığımızda şu konuları ele aldığını görürüz:

Fonetik; Ahfeş Arap lügatındaki sesleri (esvât) bazı âyetler ışığında inceler. Harflerin mahreç ve konumlarını tanımlar. Yakınlık, uzaklık, cehr, hems,⁵⁸ itbak ve infitah sıfatlarını beyân eder. İtbâk ve infitah sıfatlarına konu olan harfler şunlardır: ل, ط, ص, ذ, د, ث, ت. Ahfeş kitabında Arap lügatıyla alakalı oldukça fazla istifade edilecek bilgiler vermektedir. Ahfeş sesleri; birbirlerine tâbi olmaları, etkileşime girmeleri, lafzın Arap dilinde ve başka dillerdeki konumları ve üslûp niteliklerine göre ikame etmiştir.

Arap Kelamı Ahfeş'in kitabının temelini oluşturmaktadır. Çünkü kelam, dilin başka dillerle kıyas edildiği bir araçtır. Kur'ân'ı Kerim'de Arap kelamıyla münezzel olduğuna göre sarf, nahv ve belâğat olarak kavranması ancak Arap kelamının te'lif ve ta'birde üslûbunun ve özelliklerinin bilinmesiyle gerçekleşir.⁵⁹

Ahfeş kitabı Meâni'l-Kur'ân'nda çeşitli kırâat şekillerini beyân sadedinde Arap lügatının inceliklerine oldukça fazla yer verirken, Kitâbullah'ın anlamını ve dildeki konumları da şerh etmektedir. Arap lügatının (sarf ve Nahiv bakımından) çıkış yerleri incelenirken çokça başvurulan bölge ve kabilelere nadiren yer vermiştir.⁶⁰ Çok rahatlıkla söyleyebiliriz ki Ahfeş Meâni'l-Kur'ân isimli kitabıyla günümüz müslümanlarına, Kur'ân ve Arap dili araştırmacılarına mükemmel bir kitap bırakmıştır. Kendi döneminde Kırâat, şiir, nesr ve dil bakımından elindeki imkânlarla te'lif ettiği bu eser Arapçanın öğretildiği ve Kur'ân-ı Kerim'in tetkik edildiği ilk eserlerden kabul edilmektedir. Kitap dilbilimcilere sarf ve nahvin konularını; akli, mantıksal çıkarım ve felsefi yorumlarla bulandırmadan saf ve duru bir şekilde vermektedir. Bu, hicrî II. Asır ve sonrasında Kur'ân-ı Kerim'in tefsîri hususunda İbn Abbâs'ın ilk nüvelerini attığı, Yahya b. Sellâm, Ferrâ ve Ahfeş vb. ulemânın sürdürdüğü bir üsluptur. Ahfeş'in Meâni'l-Kur'ân kitabında bunun şahitlerini çok rahatlıkla görmekteyiz. Meselâ, *فما ربحت تجارتهم* "ticaretleri kazanç

⁵⁶ Ahfeş Saîd b. Mes'ade el-Belhî el-Mecâşî, tercih edilen görüşe göre hicrî II. Asrın üçüncü çeyreğinde doğmuştur. Vefat tarihinde ihtilaf edilmekle birlikte hicrî 207 senesidir. Bkz. Ebû Tayyib Abdulvahid el-Lugavî, *Merâtibu'n-Nahviyyin*, (thk. Muhammed Ziynehem), Beyrut, 1987, Dâru İkyâi turâsî'l-Arabî, s. 70.

⁵⁷ Zübeydî, Ebû Bekr, Muhammed İbnu'l-Hasan b. Abdullah, *Tabakâtu'n-nahviyyin ve'l-luğaviyyin*, (thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim), Beyrut, 2014, Dâru İhyâi turâsî'l-Arabî, s. 70.

⁵⁸ Hems; sözlükte gizlilik anlamındadır. İstîlâhî olarak ise harflerin telaffuzu esnasında nefesin akışıdır. Bu ise mahreçlere i'timadın zayıflığı nedeniyle. Hems harfleri toplam on tane. Bunlar: ف, ح, ث, ه, ش, خ. Hems harfleridir. Hems'in zıddı cehr'dir. Sözlükte ilan etmek, duyurmak anlamındadır. İstilahta ise harflerin telaffuzu esnasında mahreçlere i'timadı kuvvetli olması nedeniyle nefes akışının hapsedilmesidir. Cehr harfleri ondokuz tane olup hems harflerinin dışında kalanlardır. Bkz. El-Menkût, Sâbir Çanem, *Letâifu'l-Beyân fi Ahkâmi ve Ulûmi'l-Kur'ân*, Katar, 1988, Mektebetu Doha, s. 255.

⁵⁹ Ahfeş, Ebû'l-Hasan Saîd b. Mes'ade, *Meâni'l-Kur'an*, (Thk. Fâiz Fâris) Beyrut, 1981, Dâru İhyâi turâsî'l-Arabî, 1: 23.

⁶⁰ Ahfeş, *Meâni'l-Kurân*, 1: 29 ve 43.

da sağlamadı.”⁶¹ âyetinin tefsîrinde “خاب سعيك” emeğin heba oldu.” Elbette boşa gitmiş/ heba olmuştur,⁶² demektedir.

Hazf üslûbunun bir benzerini şu örneklerde de görmekteyiz. بل مكر الليل والنهار. مكرفى ... “ Bilâkis işiniz gece gündüz hile kurmaktı.”⁶³ “ ... ولكن البر من أمن بالله ”⁶⁴ , bilâkis iyilik, Allah’a... imân eden kimsenin yaptığı iyiliktir.”⁶⁵ Nabiğâ’nın⁶⁶ şu beyiti bu üslûbun bir benzeridir. Ebî Merhab⁶⁷ gibi dostluğu olan kimse-leri nasıl buluyorsun.”⁶⁸ Bir diğer şâîr⁶⁹ bu doğrultuda şöyle demektedir. وشر المنايا ميت وسط كهلك الفتى اسلم الحي حاضره “ Ölümlerin en kötüsü aile arasındaki (yatakta) ölümdür. Aynen kavminin ölümüne teslim ettiği gencin (yatakta) ölümü gibi.”⁷⁰ Bu iki beyitte de üst satırlarda vermiş olduğumuz âyetlerde olduğu gibi hazf yapılmıştır.

Arap kelimada ihtisar, hazf ve îcâz üslubunun kullanılması Kelamda anlam genişliğini ifade eder. İlk beyitte taklib kuralı işletilmiş, teşbih edâtı sonraki kelimeye alınmıştır. İkinci beyitte ise muzaf hazfedilmiş kelimada îcâz sağlanmıştır. Buna benzer iki Arap sözü de şöyledir: وأكثر الشرب الماء ve أكثر أكل الخبز bu sözlerle kast edilen içmenin su ve yemenin ekmek olması değildir. Bilâkis gıdasının çoğunluğunun su ve ekmek olmasıdır. Âyet-i Kerime’de şöyle denilmektedir: واسئل العير “ Köye sorun.”⁷¹ Bu cümlede de kast edilen köy halkıdır. Kervan sahiplerine sorun” denilmektedir. ومثل الذين كفروا كمثل الذى ينعق “inkar edenlerin durumu, sadece çobanın hayvanlara bağırmasına benzer...”⁷² Âyet-i Kerime’nin Allah (c.c) daha iyi bilir açılımı şöyledir: ومثل الذين كفروا كمثل الذى ينعق bu söz hazf edilmiş ve bu söze delâlet eden anlam geriye kalmıştır. Şimdi bu âyet hakkında âlimlerimizin görüşlerine bakalım.

Ahfeş bazı kimselerin şöyle dediğini belirtir; “ İnkâr edenlerin ilahlarına dua ederken durumlarının misali çobanın sürüdeki hayvanlara bağırması gibidir. Çünkü onların ilahları hayvanlar gibi ne işitir ne de aklederler.”⁷³ İbn Kuteybe ise şöyle der;⁷⁴ dilbilimcilerden bazıları âyeti ve benzerlerinde kalb (dönüştürme) olduğunu söylemektedirler. Âyette kelamın zahirine göre çoban (الراعى) kelimesinde teşbîh yapılmıştır. Anlam ise seslenenlere yani hayvanlara yöneliktir. Kasas sûresindeki şu âyette de durum böyledir. ما إن مفاتحه لتنوأ با العصبة أولى القوة. Anahtarlarını güçlü/kuvvetli bir topluluk

⁶¹ Bakara, 2/ 6.

⁶² Ahfeş, *Meâni'l-Kurân*, 1: 206.

⁶³ Sebe’, 34 /33; Tâberî, *Tefsîr*, 14: 302

⁶⁴ Sîbeveyh, Ebû Bişr Amr İbn Osman b. Kanber, *el-Kitap*, Kahire, 1991, Mektebetu'l-halebî, 1: 108.

⁶⁵ Bakara, 2/ 177.

⁶⁶ Tam ismi Nâbiğâ el-Ca’dî Ebû Leylâ Abdullah b. Kays.

⁶⁷ Uzayan, kısalan bazanda kaybolan gölge gibi dostluğuna güvenilemeyen kişilere verilen lakap.

⁶⁸ Sîbeveyh, *el-Kitap*, 1: 110.

⁶⁹ Tam ismi Hatîetu Cervel b. Evs el-îsî.

⁷⁰ Sîbeveyh, *el-Kitap*, 1: 109

⁷¹ Yûsuf, 12/82.

⁷² Bakara, 2/171.

⁷³ Ahfeş, *Meâni'l-Kurân*, 1: 208.

⁷⁴ İbn Kuteybe, *Te’vîlu Müşkili'l-Kurân*, (thk. İbrahim Şemseddin), Beyrut, 2010, Dâru’n-nûr, s. 198.

zor taşırdı...⁷⁵ yani ağır ve sert olup, toplulukla beraber nabzın atması gibi sallanan anahtarlar anlamındadır.

2. 3. Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ (ö. 210-211/825-826)

Dilbilimsel tefsîrde bâzen beyân ağır basmakta, anlamı kavrama geri plana düşmektedir. Hicrî ikinci asırda bu üslûbun öncüsü Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ et-Teymî el-Basrî'dir.⁷⁶ O câhiliye dönemi şiir, savaş ve önemli olaylarında, (Eyyâmu'l-Arap) Kur'ân'daki ğarîb kelimelerde zamanının en bilgililerindendir.⁷⁷ Kaleme aldığı Mecâzu'l-Kurân eserinin yazımı hicrî 190'lara dayanmaktadır. İbrahim b. İsmail'in رءوس الشياطين "Tomurcukları sanki şeytanın başları gibidir."⁷⁸ Âyet-i Kerimesinde şüpheye düşme nedeniyle bu eser kaleme alınmıştır. Hicrî 188 senesinde Fadl b. Rebî'nin meclisinde Ebû Ubeyde'nin bulunduğu esnada İbrahim b. İsmail'e sorulan soru üzerine yaşanmıştır. Ebû Ubeyde'de Basra'ya döndüğünde Müfessirlerin âyetler hakkında şüpheye düşmeleri nedeniyle Mecâzu'l-Kurân isimli eserini yazmıştır.

Ebû Ubeyde'nin Mecâzu'l-Kur'ân isimli kitabı dilbilimsel tefsîr alanında te'lif edilmiş bir eser olarak tanınmaktadır. Çünkü mecaz kelimesi burada ıstılâhî anlamda kullanılmamış bilâkis âyetlerin anlamlarının te'vîli/tefsîri kastedilmiştir. Ebû Ubeyde eserini yazarken Kur'ân'ı anlamada Arapların kelimelerindeki üslûbu takip etmiştir. Cümleleri nasıl oluşturduklarını incelemiş, biraraya getirdiği malzemeler ışığında da âyetlere anlam vermiştir. Kitabın isminde geçen 'Mecaz' kelimesiyle Arapların kelimelerinde kullandığı Üslûplar; cümlelerde kullandıkları hazf, zikr, teşbîh, ziyade, takdim te'hir, müfred, cemi' ve daha başka yolların kökenleri kastedilmektedir.⁷⁹ II. Ve III. asırda Mecâz kelimesinin birçok anlamda kullanıldığı bilinen bir husustur. Bu anlamları şöyle sıralayabiliriz.

1. Tefsîr ve Te'vîl anlamında kullanılmıştır.⁸⁰ Ebû Ubeyde kelimenin bu anlamını **إذا قيل** لاءالله يستكبرون لا فيها غول ve لهم قولوا لأالله إلاالله يستكبرون âyet-i kerimelerin tefsîrini yaparken kullanmıştır. Her iki âyette de mecaz kelimesiyle te'vîl/tefsîr kelimelerini kastedmiştir. Müberred (210/825-286/899) Araplara göre مجاز الطعام ifadesiyle akıllı ve bilgisi olmayan kişiler kastedilmektedir⁸¹ diyerek bu şekilde mecaz kelimesini akıl ve bilgiyle ilişkilendirmektedir.

2. Mecaz kelimesi üslûp ve edâ şekilleri anlamında kullanılmıştır.

3. Son olarakta Mecâz kelimesi, Hâkikat kelimesinin zıddı olarak kelimenin dildeki asıl anlamının dışında başka anlamda kullanılması manasında kullanılmıştır.⁸²

⁷⁵ Kasas, 28/76.

⁷⁶ İbn Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshâk b. Muhammed el-Verâk, *Fihrist*, Beyrut, 1997, s. 53.

⁷⁷ Hamevî, Yakut, *Mu'cemü'l-Üdebâ İrşâdü'l-Erîb ilâ Ma'rifeti'l-Edîb*, (thk. İhsan Abbâs), Beyrut, 1993, Dâru İhyâi turâsî'l-Arabî, 19: 155.

⁷⁸ Saffât, 37/65. Âyette geçen طلع kelimesinin anlamı tomurcuklardır. طلع şeklinde isimlendirilmesinin sebebi ise her sene açmasıdır der. Bkz. İbn Kuteybe, *Çarîbu'l-Kur'ân* s. 372.

⁷⁹ Tifahşî, Şihâbuddin Ahmed, *Nüzhetu'l-Elbâb*, Mısır, 1988, Dâru'l-ilm, s. 141,142,

⁸⁰ Suyûtî, *el-İtkân*, 1: 60; Zerkeşî, *Burhân*, 2: 262.

⁸¹ Müberred, *el-Kâmil fi'l-Luğa ve'l-Edep*, Kahire, 1986, Mektebetu'l-halebî, 1: 14.

⁸² Câhız, Ebû Osman Amr b. Mahbûb, *Kitabu'l-Hayavân*, (thk. Abdusselam Harun), Kahire, 2008, 5: 1

Mecaz kelimesinin Ebû Ubeyde tarafından te'vîl anlamında kullanılması hususunda Kâsımî (ö.1866/1915) tefsîrinde şöyle der: "Ebû Ubeyde mecâz kelimesi hakkında ilk fikir beyân eden kişi olarak anlatılır. Lakin o bundan bahsederken hâkikâtın bir kısmı olarak değil âyetin mecazı ve ondan ne ifade edildiğinin gayesini belirtmek için bu kelimeyi kullanmaktadır."⁸³ Bu anlam bâzı muhaddislerin de Ebû Ubeyde için vurguladığı anlamdır. Sanki o mecaz kelimesinden Araplardan öğrendikleriyle Kur'ân tâ'birlerinin tefsîrini kasetmektedir. İfade üslûpları ve delillerinin dilbilimsel tanımlar olup ıstılâhî tanımlar olmadığını Ebû Ubeyde tefsîrinde uyguladığı metotla bizlere göstermektedir. Örneğin *ولا تمسكوا بعصم الكوافر* âyetinde geçen *عصمه* kelimesinin tefsîrini yaparken 'ip ve sebep'⁸⁴ anlamını vermiştir. Bu ise katıksız dilbilimsel bir yaklaşımdır. Bu anlama İbn Cerîr et-Tâberî şunu ekler: " bu mü'minlere putperest müşrik kâdınlarla nikâh kıyma yasağı ve evli olanlara da boşanma emridir."⁸⁵

Ebû Ubeyde'nin Mecazu'l-Kur'ân kitabını tetkik eden bir kişi kinâye, istiâre ve temsil gibi belâğata dair konularla dolu olduğunu görür. Yazar böylece tefsîr ile iştiğal edenlere dilin belâğî yönünün de (Beleğât ilmi bu dönemde müstakilleşmeye ve kurallarını oturtmaya başlamıştır.) dilsel kavramanın içerisinde olduğuna işaret etmek istemiştir.

4. 4. Ebû İshak b. es-Serîyy b. Sehl ez-Zeccâc (ö. 311/923)

Kur'ân tefsîrinde dilbilimsel yönelişe katkıda bulunulardan ve Ebû Ubeyde'nin üslûbunun bir devamı niteliğinde olan İ'râbu'l-Kur'ân ve Meânîhi kitabının müellifi Zeccâc'ın⁸⁶ (ö. 311/923) görmekteyiz. Müfessirlerin önde gelenleri Zeccâc'dan övgü ve saygıyla bahsetmişlerdir. İbn Âtiyye şöyle der: "Zeccâc ve Ebû Ali el-Fârîsî dilbilimsel tefsîr çalışmalarında öne çıkanlardandır. Her ikisi de kalburüstü şahsiyetlerdir."⁸⁷

Zeccâc'ın İ'râbu'l-Kur'ân ve Meânîhi isimli kitabı rivayet esasına dayalı tefsîr üslubuyla dilbilimsel usûlü esas alan tefsîr metodunu birleştirmektedir. Geçtiği üzere bu metot Abdullah İbn Abbâs'ın ve Ebû Ubeyde'nin Kur'ân âyetlerini tefsîr ederken uyguladıkları üslûptur. Zeccâc'ın bu kitabı yazarken maksadı muhtelif yönleriyle Kur'ân metnine hizmettir. Bunu yaparken de tefsîrin ve dilin tüm imkânlarını kullanmıştır. Eserinin mukaddimesinde bizlere bu hususta bilgiler vermektedir. "biz mânâyla birlikte tefsîri de vermekteyiz. Çünkü Kitâbullâh'ın tebyîni gerekmektedir."⁸⁸ Âyetleri tahlil ederken iki esas üzerine istinad ederek tefsîr yapmaktadır:

1. İ'râb, bununla nass'ın geniş anlamını kasetmektedir. Dile ve nahve ait açıklamalarla nassın ihtiyaç duyduğu tüm anlamlar verilmektedir. Hatta nahivdeki ihtilâflı meselelere girerek dayandıkları delilleri sunmaktadır. Aynı zamanda bu meseleleri incelerken kırâat farklılıklarını

⁸³ Kâsımî, Cemâleddin b. Muhammed b. Saîd b. Kâsım, *Mehâsinu't-Te'vîl*, Beyrut, 1989, 1: 222.

⁸⁴ *Ebû Ubeyde, Mecazu'l-Kur'ân*, 2: 257.

⁸⁵ Tâberî, *Tefsîr*, 28: 71.

⁸⁶ Tam ismi, Ebû İshâk b. es-Serîyy b. Sehl Zeccâc el-Bağdâdî'dir. Bkz. Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, 1: 47.

⁸⁷ İbn Âtiyye, Ebû Muhammed Abdu'l-Hâk b. Ğâlib b. Abdurrahman b. Ğâlib el-Muhâribî el-Ğirnâtî, *el-Muharriri'l-Vecîz fi Tefsîri Kitâbillâhi'l-Azîz*, Kahire, 1988, Mektebetu'l-İslamî, 1: 49.

⁸⁸ Zeccâc, Ebû İshâk b. es-Serîyy b. Sehl, *İ'râbu'l-Kur'ân ve Meânîhi*, Beyrut, 2010, Mektebetu kutubi'l-hadis, 1: 3.

belirterek aralarında tercih yapmaktadır.

2. Tefsîr, bu bahiste yorumladığı âyetlerle ilgili rivayetleri ve senedleri zikretmeksizin aşvâî bir şekilde bilgiler vermektedir.

Zeccâc kitabında şu metodu uygulamaktadır. İlk olarak Kur'ân âyetlerini nahv konularına göre bölümlere ayırır. Biz bunu eserinin bölümlerini isimlendirmesinden anlamaktayız. Şöyle ki; birinci bölüm, Kur'ân'ı Kerimde Mücmelin izmârı, ikinci bölüm, Kur'ân'ı Kerimde Muzâf'ın Hazfi, üçüncü bölüm, Kur'ân'ı Kerimde و, ف, و harflerinin âtif olarak kullanılmalrı şeklindedir. O, Ferrâ'nın Meâni'l-Kur'ân eserinde âyetlerin mushaftaki tertibine gösterdiği özene dikkat etmez. Bilâkis Nahv konularına mutabık âyetleri mushaftaki sıralamayı önemsemeden o bahsin altında verir. Meselâ Zeccâc âtif harfleri bahsinde إياك نعبد وإياك نستعين âyetinde,⁸⁹ görmüyor musun istiâne ibadetten önce gelmektedir.⁹⁰ Akabinde ise Âraf sûresindeki وقولوا حطة وادخلوا الباب سجدا âyetinde⁹¹ Allah (cc) الدخول kelimesinin حطة kelimesininden önce gelmesi veya gelmemesini önemsememiştir, der.

Zeccâc nassların nahvî tahlilleriyle yetinmemiş bilâkis dilsel araştırmaların tüm alanlarıyla ilgilenmiştir. Meselâ tekrar edilen lafızlarda anlam değişmesi mevzusunu buna örnek verebiliriz. O bu üslûbu bulan ilk kişi değildir. Daha önce hicrî 200 senesinde vefat eden Yahya b. Sellâm et-Tesârif⁹² isimli kitabında bu üslûbu uygulamıştır. Örneğin Yahya b. Sellâm tefsîrinde كفر kelimesini incelemiş ve farklı manalarını vermiştir. O كفر kelimesinin dört farklı anlamının olduğunu söyler;

1. Kişinin kendisini ve Allah'ın birliğini inkâr anlamındadır. Bunun örneği şu âyeti kerimede gelmiştir. إن الذين كفروا سواء عليهم أئذرتهم أم لم تنذرهم لا يؤمنون *"hakikat şudur ki, inkâr edenleri korkutsan da korkutmasan da onlar için birdir; iman etmezler."*⁹³

2. Bile bile inkâr (cuhud) anlamına gelmektedir. Bunun örneği şu âyeti kerimede gelmiştir. فلما جاءهم ما عرفوا كفروا به فلعنة الله على الكافرين *"... bilip tanıdıkları gerçekler önlerine gelince onu inkâr ettiler."*⁹⁴

3. Nimeti inkâr etmek, nankörlük yapmak anlamında kullanılmıştır. Bunun örneği şu âyeti kerimede gelmiştir. فاذكروني أذكركم واشكروا لي ولا تكفرون *"öyleyse siz de beni anın ki ben de sizi anayım. Bana şükredin; sakın bana nankörlük etmeyin."*⁹⁵

4. Uzak olmak, beri durmak anlamında kullanılmıştır. Bunun örneği şu âyeti kerimede

⁸⁹ Fâtiha, 1/4.

⁹⁰ Bkz. Zeccâc, *İ'râbu'l-Kur'ân ve Meânihi*, Mukaddime bölümü.

⁹¹ Âraf, 7/161.

⁹² Hicrî II. Asrın önde gelen müfessirlerinden olan Yahya b. Sellâm Tâberî'nin hocası olarak kabul edilir. Bkz. İbn Âşûr, *et-Tefsîr ve Ricâluhu*, s. 28,29.

⁹³ Bakara, 2/6.

⁹⁴ Bakara, 2/89.

⁹⁵ Bakara, 2/152. Ni'meti küfür veya küfrân'ı ni'me verilen ni'mete şükretmeyerek üstünü örtmektir. Enbiya sûresi âyet 94'te "...çabasını görmemezlikten gelmek olmaz" diyerek bu anlamı bizlere işaret etmiştir. Küfrün en büyüğü Allah'ın birliğini, şeriâtını ve peygamberini inkârdır Ni'mete nankörlük anlamındaki küfr ise oldukça yaygın olan bir durumdur. İsfahânî, Rağıb, Hüseyin b. Muhammed, *Müfredatu Elfâzu'l-Kur'an*, (thk. Muhammed Seyyid keylânî), Dimeşk, 2009, Mektebetu İbn Kesir, s. 433, 434.

gelmiştir. *إنا براءؤ منكم ومما تعبدون من دون الله كفرنا بكم* "...Biz sizden ve Allah'ı bırakıp taptıklarımızdan uzağınız/beriyiz..."⁹⁶ *بكم كفرنا* burada sizden teberrî ettik anlamındadır.⁹⁷ Zeccâc kitabı İ'râbu'l-Kur'ân'ın muhtevasıyla dilbilimsel tefsîrin gelişimine katkıda bulunmuştur. Şüphesizki bu üslûp, dilin kendi kuralları çerçevesinde isti'mal edilmesidir. Bu üslûb Abdullah İbn Abbâs'ın Kur'ân'ı tefsîr ederken takip ettiği ve uyguladığı metottur.

Zeccâc takip ettiği metot ve tahlil ettiği konularla Ferrâ ve Ebû Ubeyde ile aynı safta durmaktadır. Ferrâ ve Ebû Ubeyde hicrî II. Ve III. asırda dilbilimsel tefsîr alanında önde gelen seçkin kişilerdir. Bunların kaleme aldıkları eserler Kur'ân'ın edebî îcâz yönünü inceleme ve tetkik etmenin önünü açmıştır. Biz bu aşamada örnek kabilinden dilbilimsel tefsîr öncülerinden bir kısım mevzuları ele alacağız.

Kur'ân'ın îcâzı meselesinde Belağat üstatları ve ediplerimizin ortaya koydukları çabaları ele almadan önce bu merhalede tefsîr âleminin üzerinde biraz durmak gerekmektedir. Aksi halde bu çabalar sonucunda bize intikal eden bilgileri idrak etmemiz güçleşecektir. Tefsîr ilmi bu asırda iki grup arasında cereyen etmekteydi;

a- Rivayet Tefsîri: bu grubu, nakli esas alan kişiler temsil etmektedir.

b- Dirâyet Tefsîri: bu grubu da dil ve dilsel özellikleri öne çıkaran kişiler temsil etmektedir.

Birinci grup tefsîr hakkında gelen her türlü haberi araştırma ve inceleme yapmaksızın topladılar. İkinci grupta aynı şekilde yer yer insan aklını şüpheye düşüren ve önüne geleni içine alan bu kuvvetli akıntıdaki bilgileri almakta bir mani görmedi. İmâm Buhârî birinci metot üzere çalışmalarını yaparken bilgi kirliliğinden ötürü sened ve metinde kendi şartlarını belirledi uymayanları eserine almadı.⁹⁸ Buhârî tefsîr yaparken çalışmasının temelini dili koymuştur. Bu metodu uygularken lafızlardan beyâna ihtiyaç duyanları tahkik etmiş, müştak kelimelerin kökenlerini kayıt altına almış, kullanım şekillerini belirtmiş ve sahabeden gelen veya peygambere isnad edilen sözleri incelemiş kendi şartlarına uyanları eserine almış, sened ve metnini vermiştir. İlgili mevzuda şartlarına uyan bir haber bulamamış ise bulduğu haberi muallak olarak konu başlıklarına yerleştirmiş veya eserine almamıştır. Buhârî bu üslûp üzere '*et-Tefsîru'l-Kebîr*' isimli bir eser te'lif etmiş lakin bize ve bizden önceki asırlara ulaşmamıştır. Bize bu haberi Kâtip Çelebi Keşfu'z-Zünûn isimli kitabında vermektedir. Buhârî'nin tefsîr hakkında yazdıkları bugün sadece Câmîu's-Sahîh isimli eserinin tefsîr bölümünde geçmektedir. Buhârî tefsîr bahsinde merfu, mevzul ve muallak olarak binden fazla hadis zikretmektedir. Kitabı't-tefsîr bahsi, kitabındaki mevzuların onda birine denk gelmektedir.⁹⁹

Mütekellim ulemâ başka bir yöneliş inşâ etmişlerdir. Bu üslûbu da Arapça dil hâkimiyetine ve delillere vukûfiyetlerine isnat etmişlerdir. Çağdaş ulemâdan Muhammed Fâdl b. Aşûr

⁹⁶ Mümtehhine, 60/ 4.

⁹⁷ Yahya b. Bkz.Sellâm, *et-Tesârif*, s. 4.

⁹⁸ Buhârî rivayet eden kişiyle, ondan alan şahsın birbirleriyle karşılaşma şartını getirmiştir. Bkz. Subhi es-Salih, *Mebâhîs fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut 1954, Dâru'l-ilm, s. 69.

⁹⁹ Bkz. Buhârî, *Sahîh*, Tefsîr bölümü.

buna şöyle işaret etmektedir:¹⁰⁰ “ Kadîm Kelâm mezheplerinin üzerine binâ ettikleri usûl sebebiyle rivayet tefsîriyle aralarında çatışma oluşmuştur. Bu usûl sebebiyle Mutezile mezhebi selefi sünî mezhepten ayrılmış yeni oluşuma gitmiştir. Mutezile'nin kökeni müteşâbih âyetlerin yorumu mevzusuna dayanmaktadır.

Tâberî dönemi ve öncesi hatta daha sonra gelen ve tefsîrde akli yönelişi temsil eden Ebû Hezeyl Allâf, (ö. 235/849-850) Nazzâm,¹⁰¹ (ö. 231/845) Ebû Ali el-Cubbâî (ö. 301/916) Şerîf Murtedâ,¹⁰² (ö. 436/1051) ve Ebû Müslim İsfehânî¹⁰³ (ö. 459/1074) gibilerin ekseriyyeti Mutezîliydi. Bunlar ve benzeri Mutezilî âlimler Arap dili, belâğat ve bazı âyetlerden aldıkları ilhamla muhtelif bilim dallarında cedel etmede oldukça seçkin bir konuma sahip olup bunları acaip düşüncelere hamletmede mahirdiler.

2. 5. Ebû İshak İbrahim b. Seyyâr en-Nazzâm (ö. 221/835)

Tefsîrde rivayet esasına dayalı olarak âyetleri yorumlayanları eleştiren ilk kişi Mütakelîm Ebû İshak İbrahim b. Seyyâr en-Nazzâm'dır. (ö. 221/835) Mevâliden olup Ebû Huzeyl Allâf'ın talebesidir. Daha sonraları kendi düşünceleri doğrultusunda hocasından ayrılarak ayrı bir yol tutmuştur. Hayatı boyunca Bağdadda yaşamıştır.¹⁰⁴ Usta bir şair, edîb ve mütakelîm olup münâzara ve cedelde hocasını aşmış dâhi bir kişiliktir.¹⁰⁵ Bu hususta söylediklerine talebesi Câhız'ın naklettiği şekliyle bakalım: “Müfessirlerden birçoğunun söylediklerine itibar etmeyin. Çünkü onlar kendilerini çoğunluğa adanmış ve her meseleyi cevaplama arzusunda olan kişilerdir. Onların ekseriyyeti bir temeli olmaksızın ve kendilerine ait bir fikirleri olmaksızın konuşmaktadırlar. Yorumlanacak lafzın nadirattan olması arzuladıkları bir durumdur. Sizlerin yanında İkrime, Kelbî, Süddî, Dahhâk, Mukatil b. Süleyman ve Ebû Bekr el-Asam gibi şahıslar aynı konumda olsun. Onların yaptıkları tefsîre nasıl güvenir ve doğrularına nasıl sığınırım.”¹⁰⁶

Nazzâm, Kendisine getirilen meselelere delillerle çözümler getirmede akla olan inancı fanatik düzeydedir. O geniş bir düşünce hürriyetine sahip olup rivayetleri acımasızca eleştiriyi tutardı. Muhaddislerin naklettiklerine şüphe ile yaklaşırken müfessirlerin Kur'ân âyetleriyle alakalı haber rivayetlerini de çok az tasdik etmektedir. O tüm bu rivayetleri akıl ölçüsüyle değerlendirmeye tabi tutmaktadır. Bu rivayetlerden kendi mi'yarıyla süzdüklerini kabul etmiştir. Bu durum, aklın hükümlerine teslimiyetten başka bir şey değildir. Bu özelliği onu bâzan

¹⁰⁰ Âşûr, *et-Tefsîr ve Ricâluhu*, s. 64.

¹⁰¹ Mutezile imamlarından Nazzâm'ın tam ismi; İbrâhim b. Seyyâr b. Hânî el-Basrî'dir. Cahız onun hakkında şöyle der: “ öncekiler şöyle demektedir; ' her bin senede eşi benzeri olmayan bir adam gelir.' Bu söz doğruysa Ebû İshak onlardandır. Bkz. Makrızî, Muhammed, (ö. 845/1442) *Hutatu'l-Makrızî*, Beyrut, 1995 Dâru İhyâi turasî'l-Arabî, 1: 346.

¹⁰² Mûsâ Kâzım sülalesinden olup ismi, Ali İbn Tahir'dir. Alevilerin önde gelenlerindedir. Edebiyat ve Kelâm ilminde kendisini yetiştirmiş öncü bir şahsiyettir. Hicrî 436 senesinde vefat etmiştir. Bkz. İbn Hallikân, *Vefeyyâtu'l-Âyân*, 1:336.

¹⁰³ Tam ismi, Muhammed b. Ali b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Mihrâbzâd 'dır. Edebiyat ve Nahivde üstattır. Yirmi ciltlik bir tefsîr yazmış olup Mutezilî'lerin fanatiklerindedir. Hicrî 459'da vefat etmiştir. Dâvûdî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, 2: 112.

¹⁰⁴ Ahmed Emîn, *Duha'l-İslam*, Kahire 1984, Dâru's-ş-şark, 3: 6; İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 252.

¹⁰⁵ Câhız, *Kitabu'l-Hayavân*, 2: 18.

¹⁰⁶ Câhız, *Kitâbu'l-Hayavân*, 2: 18.

Kur'ân'la ilişkili meselelerde i'tidali kaybetmesine sebep olmuştur. İcmâ'ya kendine ait özel bir anlam vermesi¹⁰⁷ ve sahabeden nakledildiği kesin olan bazı haberlerde gereksiz yorum ve tenkitler getirmesi¹⁰⁸ bu konulardandır.

Nazzâm'ın nakilleri eleştirmede akla bu kadar itimâd etmesi neticesinde çağdaşları ve kendinden sonra gelenlerce azımsanmayacak derecede eleştiriye maruz kalmıştır. Hatta bu eleştiriler, inancından şüphe edilmesine kadar ulaşmıştır. Hâl böyleyken bazı kimseler de salih bir kişi olduğuna ve takvasına şahitlik etmişlerdir.

Nazzâm'ı İbn Kuteybe¹⁰⁹ ve Abdulkâhir el-Bağdâdî¹¹⁰ takip etmiştir. Nazzâm'ın da aralarında bulunduğu Mutezilî imamlar şiddetli husumet sebebiyle her türlü ayıbı bunlara isnat ettiler. Bağdâdî Nazzâm'ın akidesinin nasıl bozulduğunu, Zenadika ve felsefecilere karıştığını, onlar gibi düşündüğünü uzun uzun anlatır. Peygamberin maddi mucizesini inkâr ettiğini, kaldırılmasını söylemeye cesaret edemese de furu'a dair şer'î hükümleri gereğinden fazla ağır bulduğunu belirtir. Şer'î hükümlere delalet eden üslupları kaldırmaya uğraşmıştır. İcmâ'nun delil oluşunu, fer'î hukukta da Kıyas'ın delil olmasını reddetmiştir. Yine zaruri bilgiyi gerektirmediğinden haberlerin delil olmasını inkâr etmiştir. Sahabenin önde gelenlerinin fetvalarını eleştirmiş, istidlâl ve fikir bakımından hata üzere olsalarda her asırda ümmetin icmâsına onay vermiştir. Bağdâdî ve İbn Kûteybe Nazzâm'a nisbet edilen bu görüşlerde birleşmektedirler.

Her ne olursa olsun Nazzâm edebiyata dair konuları tahlil edip çözüme kavuşturduğu geniş bir kültüre, tefsîr, fıkıh ve bunlara ait hükümlerin tahrir edildiği usûl bilgisine hâkimiyetiyle kapsamlı bir bilgi sahibidir. Nazzâm bütün imkânlarını Kur'ân'ı Kerim'i savunmaya ve döneminde Irak bölgesinde yaygınlaşan mülhidler in iddialarını yok etmeye adanmıştır.¹¹¹ Nazzâm'ın bize bıraktırdıklarından bizi ilgilendiren kısmı, Kur'ân tetkiklerindeki beyâna dair izahlarıdır. Nazzâm'ın icâz konusunda kendine has bir yaklaşımı mevcuttur. Bu görüş daha önceden ne keşfedilmiş ne de söylenmiştir. O Kur'ân'daki icâzı dört başlıkta ele almaktadır:

1. Beşerin kudreti dışındaki ğayba ait haberler.
2. Yalnızca habere konu edilen kişinin bilebileceği gelecekle ilgili haberler.
3. İnsanların kalblerini rahatsız eden kendilerini şüpheye düşüren şeylerin açığa çıkarılması.
4. Sarfe¹¹² nazariyesi; te'lif, nazm ve üslûp bakımından yapılabilmesi mümkün olandan

¹⁰⁷ Hayyât, Ebû'l-Hüseyn Abdu'rrahîm b. Muhammed b. Osmân el-Bağdâdî, *Kitabu'l-İntisâr ve'r-Red ala İbni Râvendiyi'l-Mulhid*, Kahire, 1993, Dâru'l-ilm, s. 53.

¹⁰⁸ İbn Ebî'l-Hadîd, *Ebû Hamid İzzeddin b. Hibetullah b. Muhammed, Şerhu Nehcu'l-Belâğa*, (thk. Muhammed Abdulkerim en-Nemîrî), Beyrut, 1998, Dâru's-aadr, 2: 48; İbn Kuteybe, *Müşkilu'l-Kur'ân*, s. 18.

¹⁰⁹ Hayyât, *el-İntisâr*, s. 51.

¹¹⁰ İbn Kuteybe, *Tevîlu Muhtelifi'l-Hadîs*, Beyrut, 1974, Dâru'l-ilm, s. 15.

¹¹¹ Câhız, *Kitabu'l-Hayavân*, s. 1-31.

¹¹² Kur'ân'ın edebî yönünün mucize olduğu (icâzu'l-Kur'ân) anlayışına bir yorum olarak ortaya çıkan bu düşünce, "aslında Kur'ân'ın, insanlar tarafından üretilebilecek bir metin olduğu, fakat buna, Allahu Teâlâ'nın izin vermediği" şeklindeki bir yoruma dayanmaktadır. Sarfe kuramı hakkında ayrıca bkz. Merâğî, Ebû'l-Vefâ Mustafa, *'Ulûmu'l-Belâğa: el-Beyân ve'l-Me'ânî ve'l-Bedî'*, Beyrut, trs. Dâru'l-hikme, s. 7-8.

vazgeçirilmek, engellenilmek. Bu son görüş fasit bir inanç olmasından ötürü en tehlikeli olanıdır. Bu fikri ilk eleştiren kişi talebesi Câhızdır. Burada ikrar etmemiz gereken şudur; Kur'ân'ı kerim kendine meydan okuyan Arap fasihlerine meydan okumuş onlarda benzerini getirmekten âciz kalmışlardır. Çünkü Kur'ân üstündür, üstün gelinemez ve beşer sözü de değildir.

2. 6. Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhız (ö. 255/869)

Kur'ân'ı Kerim'in icâzı, İslâmî hayatta büyük öneme sahip araştırmaları harekete geçirmeye sahip bir konudur. İslâm ulemâsı Kur'ân'ın belâğî yönlerini, ta'bir ve tasvir ederek Kur'ân üslûbunu ortaya koymuşlardır. Âlimler bu uğurda takdire şâyan çaba sarfetmişlerdir. "Müslümanların, âlimlerin yol göstericiliği ve üst seviyedeki anlama yetenekleri hususunda ittifak etmişlerdir. Onların bu meziyetleri sorumluluklarından kaynaklanmıştır."¹¹³ Fakat genellikle tek bir nas üzerinde durmuşlar, Kur'ân'ın ana parçasını görmemişlerdir. Lafız ve mana problemine girmeden nassın güzellikleri ve sınırlı cüz'î tahlillerle yetinmişlerdir. Kelâmî temâyülleri, nassa yaklaşımlarını ve edebî ve icâz yerlerini idrak etmelerini engellemiştir.

Câhız, icâz ile ilişkili bazı mevzuları 'Nazmu'l-Kur'ân' isimli kitabında ilk olarak değinmiştir.¹¹⁴ Bu kitap bizlere ulaşmamıştır. Lakin birçok kaynak bu kitaba değinmiş Kur'ân nazmına dair getirdiği analizlerden bahsetmiştir.¹¹⁵ Câhız'ın bizzat kendisi Kitabu'l-Hayavân isimli eserinin icâz bahsinde "Kur'ân âyetlerini topladığım bir kitabım vardır." Cümlesiyle bu esere değinmektedir.¹¹⁶ Bu sözüyle Câhız edebî temsillerden yani icâz ve Hazf, zaid ve istiare arasındaki fazileti, izah etmede seçtiği âyetleri kasetmektedir. Kitabı okuduğunda icâz ve az miktarda lafızla anlam derinliğini bir araya getirmedeki üstünlüğünü hemen fark edersin. Allah zülcelâl'in cennet ehline sunulan şarabı vafettiği âyeti kerime bu türdendir; لا يصدعون عنها ولا ينزفون "Bu şaraptan ne başları ağrıtılır, ne de akılları giderilir."¹¹⁷ Bu iki kelime dünyada içilen şarabın tüm kusurlarını bir araya getirmiştir.¹¹⁸ Aynı şekilde cennet ehlinin yedikleri meyvelerden bahsederken de bu üslûp ortaya çıkmaktadır. لا مقطوعة ولا ممنوعة "yasak konulmayan ve tükenmeyen meyveler."¹¹⁹ Bu iki kelime meyve yeme hususunda söylenebilecek tüm sözleri bir araya getirmiştir. İşte bu üslûp Arapların cevâmiu'l-kelim şeklinde adlandırdıkları az kelimeyle çok anlam belirtme işidir. Şimdi Câhız'ın Kur'ân ta'birlerini tetkik ederken kullandığı belâğî üsluplardan 'ilfu't-ta'bîr'i (ifade yakınlığı) bazı örnekler üzerinden inceleyelim. اصبح ve غدا ifadelelerinde anlam, zahirıyla değerlendirilmez. Durum burada ilf/yakınlık üzerinden cereyen eder. Lakin Allah'ü Teâlâ'nın şu sözünde durum farklı cereyen etmiştir. فاصبح من النادمين "pişman-

¹¹³ Kazan, Tahsin, İbn Teymiyye'ye Göre Müctehid İmamların Hadisleri Terk Etme Sebepleri -Refu'l-Melâm Özelinde-, Artuklu Akademi, 5 (2) 2018, s. 370.

¹¹⁴ Eş'arî, Ebû'l-Hasan Ali İbn İsmail, (ö. 330/942) *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, Beyrut, 1990, Dâru ihyâi turâsî'l-Arabî, s. 225; Şerîf Murteda, Ahmed b. Murtedâ b. el-Mufaddal b. Mansûr, *el-Mimyetü ve'l-Emel fi Şerhi'l-Milel ve'n-Nihal*, Beyrut, 1990, Dâru ihyâi turâsî'l-Arabî, s. 29.

¹¹⁵ Davûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 2: 13; Bâkîllânî, Muhammed b. Tayyib Ebû Bekr, *İcâzu'l-Kur'ân*, Kahire, 2010, s. 31.

¹¹⁶ Câhız, *Kitabu'l-Hayavân*, 2: 30.

¹¹⁷ Vâkıa, 56/19.

¹¹⁸ İbn Kuteybe, *Müşkili'l-Kur'ân*, s. 7; Râfiî, Mustafa Sadık, *Tarihu Âdabi'l-Arabî*, Kahire, 1997, Mektebetü'l-halebî, 2: 152.

¹¹⁹ Vâkıa, 56/33.

lardan oldu.”¹²⁰ Bu âyette bilgilendirme haber niteliğinde olarak gelmemiştir. Çünkü öldürme eylemi geceleyin gerçekleşmiştir. Buradaki durum şu âyetteki gibidir. *ومن يولهم يومئذ دبره إلا متحرفا لقتال أو متحيزا إلى فئة فقد باء بغضب من الله* “Tekrar savaşmak için bir tarafa çekilme veya diğer bölüğe ulaşıp mevzi tutma durumu dışında, kim öyle bir günde onlara arka çevirirse elbette o Allah'ın gazabını hak etmiş olarak döner...”¹²¹ Şayet anlam insanların kelâmı kullandıkları adet üzere değıilde lafzın zahirine göre gerçekleşmiş olsaydı, savaştan geceleyin kaçanlara bir tehdit/azap gerekmezdi. Bu nedenle kelâm, insanların ekseriyetinin çalışma saatlerine uygun olarak gece değıilde gündüz esas alınarak kurulmuştur. Gelen âyeti Kerimede aynı üslûp üzere nazil olmuştur. *ولا تقولن لشيء إني فاعل ذلك غدا إلا أن يشاء الله* “Allah'ın demesine bağlamadıkça hiçbir şey için ‘bunu yarın yapacağım,’ deme.”¹²² Şayet anlam, insanların kelâmı kullandıkları adet üzere değıilde lafzın zahirine göre gerçekleşmiş olsaydı, mesela gecenin başlangıcında derse veya günün tamamında yapacağım deseydi istisna yapmadığı takdirde yeminini bozmuş olmaz, söze muhalif davranmış olmazdı. Yani غد (yarın) isminin geçtiği ifadeler dışında söze muhalif davranmış olmazdı. Te’vîl böyle değıildir. Çünkü Allah (c.c) kuluna âdetin korunması için inşaallah demeyi gerekli kılarken kendi kelâm ve lafzının da kibirli kişilerin sözüne benzemesinin önüne geçmiştir. Burada anlam ve amaç lafızda ifade yakınlığı üslûbu üzere cereyan etmiştir. ‘Bunu az sonra yapacağım’ sözüyle ‘Bunu bir sene sonra yapacağım’ sözündeki gibi cereyan etmemiştir. *فأصبح من النادمين* “pişmanlardan oldu.” Âyeti kerimesinde durum içlerinden bir kişinin katil olduğu ve pişmanlık bildiren insanlar topluluğunun durumu şeklinde değıildir. Oysa durum Allah'ın (c.c) Âdem ve Havva'ya hitap ettiği sözün bir benzeridir. *ولا تقربا هذه* “...Şu ağaca yaklaşmayın! Yaklaştığımız takdirde zalimlerden olursunuz.” Bu âyette kastedilen anlam her kim bu yaptığınız işi yaparsa zalimlerden olur, demektir.¹²³ Anlaşılan şudur ki bu tarz yaklaşımlar sonucunda ortaya çıkan tartışmalar Kur’ânî ifadeler üzerinde akla dayalı söyleyiş ifadelerinin tasallutundan kaynaklanmaktadır. Câhız burada ‘ta’birlerdeki üslup, ifadelerin yakınlığı kuralı etrafında cereyan etmektedir, akla dayalı söyleyiş ifadesinde değıil’ diyerek kendi konumunu belirtmektedir.

Câhız, Kur’ân’ı Kerim’de bizzat lafızların kendilerinde olsun veya anlamın gerektirdiği yerlerdeki lafızlarda olsun ifade yakınlığından bahseder. Câhız bu doğrultuda şu rivayeti yapar; “Ebû Saîd Abdulkerim İbn Ravh Mekke halkının Şair Muhammed b. Menâzir’e şöyle dediğini anlattı. Siz Basra halkının fasîh lugatla bir yakınlığınız yoktur. Bize göre fesahat denilince akla Mekke halkı gelmektedir. İbn Menâzir şöyle dedi: lakin kullandığımız lafızların ekseriyeti Kur’ân’dan alınmadır ve onunla uyumludur. Bizim kullandığımız ve dilediğiniz kelimeyi Kur’ân’dakiyle mukayese ediniz. Mesela siz قدر (tencere) kelimesi yerine برمة kelimesini kullanıyor ve çoğulunu برام şeklinde getiriyorsunuz. Biz ise قدر kelimesini kullanıyor ve قدير şeklinde çoğul yapıyoruz. Kur’ân’da da bizim kullandığımız kelime kullanılmaktadır. ... وجفان

¹²⁰ Mâide, 5/31.

¹²¹ Enfâl, 8/16.

¹²² Kehf, 18/23.

¹²³ Câhız, Kitabu’l-Hayavân, 3: 412.

... كالجوابي وقدور راسيات “...havuzlar kadar (geniş) leğenlerden ve sabit kazanlardan...”¹²⁴ Yine siz çatısı olan eve عليّة demek ve çoğulunu علالي olarak getiriyorsunuz, biz ise Allah'ın (cc) Kur'ân'da kullanıldığı gibi çoğulu غرف veya غرفات şeklinde olan غرفة kelimesini kullanıyoruz. ...onlar evlerinde ...وهم فى الغرفات ءامنون “üst üste yapılmış evler”¹²⁵ “...üst üste yapılmış evler”¹²⁵ Aynı şekilde Kur'ân'dan farklı olarak kullandığımız bir kelime de الطلع lafzıdır. Sizin bu kelime yerine kullandığımız الكافور ve الإغريض kelimeleridir. Biz ise Kur'ân'daki lafzın aynısını kullanırız. ...ونخل طلعتها هضيم “salkımları sarkmış yemeye hazır hurmalıklar...”¹²⁷ Câhız der ki. O on kelime saydı fakat ben bunların dışındakilerini kayıt altına almadım.”¹²⁸ Bu metinden anlayacağımız, Kur'ân'ın lafızlarının eşanlamlı olarak farklı kullanımları olsa da orjinallerinin kullanılmasının bir aslının olmasıdır. Mesela قدر/برمة, غرفة/عليّة, كفور - إغريض/طلع... benzeri kelimelerden طلع, غرفة, قدر lafızlarını seçmiş ve kullanmıştır. Câhız birçoklarının yapmış olduğu edebî tasvirlerle şahit getirmelerine de Kur'ân'dan örnekler vererek itiraz etmektedir.¹²⁹ Câhız Kur'ân nazmını incelerken takip ettiği edebî üslup bakımından öncü şahsiyetlerden kabul edilir. Çünkü ondan sonra gelen herkes, kitaplarından alıntılar yapmış ve görüşlerinden istifade etmiştir.

2. 7. Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe (213/ 276)

Câhız'dan sonra İbn Kuteybe¹³⁰ (213/276) gelmektedir. O tefsîr, hadis, fıkıh, lügat, belağât ve kelâm öğrenimi görmüştür. Belağâtta Câhız'ın etkisinde kalmıştır.¹³¹ İbn Kuteybe farklı kültürleri tanımış ve öğrenmiştir. Biz İbn Kuteybe'nin farklı kültürlerle vâkıf olduğunu, Ebû'l-Âlâ el Mearrî 'nin (973/1057) bildirdiği üzere, kaleme aldığı altmışbeş adet eserinden biliyoruz. Eserlerine örnek teşkil etmesi bakımından ve bizim de konumuzu ilgilendirmesi sebebiyle Tefsîru Ğarîbu'l-Kur'ân ve Te'vîlu Müşkili'l-Kur'ân kitaplarını birbirlerinin tamamlayıcısı olarak kısaca tanıyalım.

İbn Kuteybe'nin Tefsîru Ğarîbu'l-Kur'ân isimli kitabı Kendi eseri olan Müşkili'l-Kur'ân

¹²⁴ Sebe', 34/ 13. كالجوابي kelimesinin çoğuludur, جانبى lafzından gelmiştir. Havuz anlamındadır. Şâirin şu beyti bunu tasdik eder: “على آل المخلوق جفنة - كجابية الشيخ العراقي تفهق. Muhallak ailesinin leğenleri vardır - Iraklı Şeyh'in dolu Havuzu gibi.” قُدور راسيات büyüklüğünden dolayı yerinde bırakılan, taşınamayan sabit kazanlar anlamındadır. Bkz. İbn Kuteybe, Ğarîbu'l-Kur'ân, s. 354; İbn Manzur, Lisânu'l-Arab, 18: 140; Taberî, Tefsîr, 22: 49.

¹²⁵ Zümer, 39/ 20.

¹²⁶ Sebe', 34/ 37.

¹²⁷ Zümer, 29/ 148; طلعها هضيم kabuğun açılıp yarılmadan önceki halidir. Burada olgunlaşmış daha kabuğundan ayrılmadan önceki durum kastedilmiştir. İbn Kuteybe, Ğarîbu'l-Kur'ân, s. 319.

¹²⁸ Câhız, el-Beyânu ve't-Tebyîn, Kahire, 1967, Mektebetu's-şark, 1:18-19.

¹²⁹ Câhız, Kitabu'l-Hayavân, 3: 9.

¹³⁰ Abdullah b. Müslim b. Kuteybe b. Müslim Mervezî Fars kökenli olup Merv'de ikamet etmiştir. Halife Me'mun'un son dönemlerinde dünyaya gözlerini açmıştır. Tarihçiler hangi şehirde doğduğunu hususunda ihtilaf etmişlerdir. Sum'ânî Bağdad derken İbn Nedîm, İbn Enbârî ve İbnü'l-Esîr Kûfe de doğduğunu söylerler. Gerçek olan şu ki o dönemler bir kültür merkezi olan Bağdad ta yetişmiştir. Dâvûdî, Tabâkatu'l-Müfessirîn, 2: 245; İbn Nedîm, Fihrist, s. 121.

¹³¹ Ahmed Emin, Duhâ'l-İslâm, 1: 402.

isimli eserinin mütemmimidir.¹³² Kitabın uzun olmasının önüne geçmek için Ğarîbu'l-Kur'ân adlı eserini ayrıca kaleme almıştır. İbn Kuteybe eserini tasnif ederken birçok âlimin fikirlerinden istifâde etmiştir. İbn Kuteybe'nin Kur'ân incelemelerine dair en önemli eseri Te'vîlu Müşkili'l-Kur'ân isimli eseridir. Bu eser dilbilimsel tefsîr çalışmalarından kabul edilmektedir. Eserin kaleme alınma sebebi Kur'ân Müdafaasıdır. Kendisi bunu şöyle anlatmaktadır. "Allah'ın kitabı mülhidlerin ithamlarına ve iftiralarına maruz kalmakta, kırâatinde hatalar yapılmakta ve terkedilmektedir. Âyet-i Kerime'nin belirttiği gibi Sakat anlayış, Hastalıklı bakış ve batıl fikirlerin karıştığı görüşler sergilemektedirler. ... ما تشابه منه ابتغاء الفتنة وابتغاء تأويله ... " "... müteşâbih olanların peşine fitne çıkarmak ve te'vîl etmek için..."¹³³ Bu kötü niyetli kişiler, kelâmullahı tahrif etmek, amacından saptırmak için onun içerisinde tenakuzların varlığına, hükmetmektedirler. Okuyuşta lahna düşmekte ve de kolaylığa kaçmaktadırlar. Nazmı celîli ifsad etmektedirler. Bunun içinde binlerce kişinin İslam'a yeni girmiş olmasını ve benzeri sebepleri neden olarak göstermektedirler. Bunun neticesinde zayıf şahsiyetlerin ve düşüncesiz kimselerin kalblerinde şüpheler oluşmuştur. İstedim ki Allah'ın kitabını kat'i delillerle izah edeyim ve bu fasid düşüncelerin arka planındaki niyetleri ortaya çıkarayım. Böylelikle insanların Allah'ın kitabını doğru bir şekilde anlamalarına katkıda bulunayım. İşte böylece Kur'ân'ın müşkillerini te'vîl ettiğim bu eseri kaleme aldım.¹³⁴

İbn Kuteybe ince kavrayış ve idrak gerektiren âyetler hakkında gerekli malumatlara sahip olmayan kişilere verdiği cevaplardan oluşturarak kaleme aldığı kitaplarına yapılan reddiyelerden sarfı nazar edip Allah'ın kitabına yaklaşımını, amacını ve kavrayışını bizlere gösterecek verilere bakmamız yerinde olacaktır.¹³⁵ Âyetlere yaklaşımı belirleyen idrak ise, ancak ilmi kapasite, Arap edebiyatı üslûp ve sanatlarını bilme ve tahkik ehli olmaktan geçmektedir. Allah (c.c) Arap lisanını vesair lûğatlardan ayrı bir yere koymuştur. Arap dili ve edebiyatına diğer milletlere verilmeyen beyân ve alan genişliği bahşedilmiştir... İbn Kuteybe daha sonra kelimelerin yapısı, cümlelerin i'rabı ve lafız ile anlam arasındaki farklarda Arapların yaklaşımını ele almıştır. Şiire değinmiş ve Arapların yaşamında şiirin rolünü anlatmıştır. O şöyle der: "Allah (c.c) Arap dilinin mevkisini kitabında zikrederek tayin etmiş, Kur'ân ilimlerine emanetçi yapmış, edebiyatına muhafız kılmış, haberlerini de dîvân şekline büründürmüştür. Aynı şekilde zamana miras kalmayacak ve senelerin geçmesiyle de son bulmayacak Arapların soy kütüğü bu dil ile tescil edilmiştir."¹³⁶

İbn Kuteybe ilerleyen sayfalarda Arap diline ait edebi tasvirler vererek şöyle demektedir: "Arapların Kelâmında mecazlar ve anlamları bulunmaktadır. Söz söylemenin üslûp ve kökenleri vardır. İstiâre, temsil, kalb, takdim, te'hir, hazf, tekrar, ihfâ, izhar, ta'rîz, fesâhat, kinâye, îzâh, tekil ve çoğul şahsa hitap, umum lafızla hâs'ı, hâs lafızla Umum'un kasdetmek gibi... Dilsel unsurları da barındırmaktadır."¹³⁷ Daha sonra İbn Kuteybe Kur'ân'ı Kerim'in tüm

¹³² İbn Kuteybe, *Müşkilü'l-Kur'ân*, s. 25.

¹³³ Âl-i İmrân, 2/ 7.

¹³⁴ İbn Kuteybe, *Müşkilü'l-Kur'ân*, s. 77.

¹³⁵ İbn Kuteybe, *Müşkilü'l-Kur'ân*, s.11 ve sonrası.

¹³⁶ İbn Kuteybe, *Müşkilü'l-Kur'ân*, s. 78.

¹³⁷ İbn Kuteybe, *Müşkilü'l-Kur'ân*, s. 79.

bu üslûplara haiz olarak nazil olduğunu belirtmektedir. Bu sebepten dolayı Kur'ân, İncilin Süryaniceden Habeş diline ve Rumcaya veya Tevrat ve Zebûr'un Arapçaya tercüme edildiği gibi Yabancı dile tercüme edilemeyeceğini belirtir. Çünkü acem dilleri mecaz konusunda Araplar kadar gelişmiş değildirler. Mesela, ... *وإما تخافن من قوم خيانة فانبذ إليهم على سواء*... "Bir ulusun hainlik yapmasından korkarsan, sen de onlara (aralarında bulunan ahdi) eşit düzeyde bozduğunu kendilerine bildir..."¹³⁸ âyetini tercüme etmek istediğinde lafızların oluşturduğu anlamı tam olarak veremezsin. Ancak Arap dilindeki incelikleri açığa vurman, hazf ve pekiştirmeleri belirtmekle tercüme edebilirsin ki bu da îcâz ve fesâhâtin ortadan kalkmasına neden olacaktır. Şu âyette benzer şekildedir. *وَضَرَبْنَا عَلَىٰ آذَانِهِمْ فِي الْكَهْفِ سِنِينَ عَدَدًا* "Biz o mağarada onların kulaklarına nice yıllar perde koyduk. (uykuya daldırdık)"¹³⁹ Âyeti lafızıyla aynen tercüme etmeye kalkıştığında çevirisini yaptığın dile nakledilmediğini görürsün. Nice yıllar uyuttuk şeklinde ifade etmeye kalkıştığında ise lafzî tercüme yapmayıp anlamsal tercüme etmiş olursun.¹⁴⁰ Burada şunu belirtmenin yerinde olacağı kanaatindeyim. İbn Kuteybe'nin Kur'ân'ın tercüme edilmesi noktasında belirttiği hususlar yerinde olup söylenecek son söz olarak kabul edilmelidir.

İbn Kuteybe kitabına, Kur'ân'a saldıran, şüphe oluşturma gayretinde olanların ithamlarını vererek başlamaktadır. Ele Aldığı ilk mevzuda, Kur'ân'da lahn iddialarına ve buradan yola çıkarak âyetler arasında tenâkuz ve ihtilaf bulunduğunu iddia edenlere cevap verdiği, Kıraât farklılıklarıdır. Bundan sonra İbn Kuteybe, o kimselerin Müteşâbih hakkında söylediklerini övmektedir. Bu son mevzuda tanımlama sadedinde şunları söylemektedir. *تشابه* kelimesi kök anlam itibariyle, lafzın zahiren iki farklı anlama gelmesidir. Örneğin, *إشْتَبِهَ عَلِيٌّ الْأَمْرَ* denildiğinde hemen hemen başkalarıyla ayırt edemeyeceğin bir durumu/işi ifade etmiş olursun. Yine hak ile batılı karıştırdığında da *شَبِهَتْ عَلِيٌّ* dersin. Anlaması zor ve kapalı her şeye de *متشابه* denilir. Lafızda anlamı seçemiyorsan, ayırt edemiyorsan o lafız bir yönden başkasıyla benzeşiyor demektir. Müşkil Müteşâbih bu şekildedir. Müteşâbih kelimesinin müşkil lafızıyla vasıflanmasının sebebi başka bir olgunun şekline bürünmüş olmasından dolayıdır. Anlam kapalılığı sebebiyle başkasıyla karıştırıldığı ve anlama zorluğu olduğu için beyâna ihtiyaç duymaktadır. Birilerinin Kur'ân nazımının bozukluğu olarak iddia ettiği müşkil lafzın yorumu işte budur.¹⁴¹

İbn Kuteybe, daha sonra yorumcuların ekseriyetinin hata ettiğini düşündüğü Mecaz ve bölümlerine geçmektedir. Ona göre insanların gruplara ayrılması ve ekollerin oluşması bu sebeptedir. Kendisi sınırları çizilmiş net bir yol izlemektedir. O ilk olarak Allah'ın kitabındaki mecazları vermekte sonrada âyetlerle benzeri bir konumda olan şiir, Arap lügatı ve insanların kelimelerinde kullandıkları mecaz örnekleriyle desteklemektedir.

Bu doğrultuda bir topluluk, Allâh'ın âyetini şöyle te'vîl etmektedir; *فِي أَيِّ صُورَةٍ مَا شَاءَ رَكِبَكَ* "seni istediği şekilde birleştiren"¹⁴² Âyette geçen *رَكِبَكَ* kelimesini tenâsuh (Reenkarnasyon) şeklinde te'vîl etmektedirler. Lakin burada Allâh (c.c) belli bir insana hitap etmemektedir bilâkis tüm insanlara hitap etmektedir. Bu âyetteki üslûbun benzeri şu âyette de mevcuttur. *يَا أَيُّهَا*

¹³⁸ Enfâl, 8/ 58.

¹³⁹ Kehf, 18/ 11.

¹⁴⁰ Daha fazla örnekler için müellifin Müşkili'l-Kur'ân isimli eserine bakınız. s. 79.

¹⁴¹ İbn Kuteybe, *Tevîlu Müşkili'l-Kur'ân*, s.101-103.

¹⁴² İnfitâr, 82/ 8.

ومن آياته خلق السموات والارض واختلاف ألسنتكم...¹⁴³ “Ey insan! Elbette sen rabbine yönelik büyük çabalar içerisinde-
sin ve sen rabbinle karşılaşacaksın.”¹⁴³ Bir kimsenin, يا أيها الرجل “Ey Adam” veya هذا الرجل “
sizin hepiniz bu adam gibidir” demesi gibi umum kastedilmiştir. Âyette ise insanların fiziki
özellikleri, çirkin veya güzel olmaları, beyaz, siyah veya kızıl olmaları gibi hususiyetler belir-
tilmektedir. Şu âyetlerde bunu göstermektedir: *ومن آياته خلق السموات والارض واختلاف ألسنتكم... وألوانكم...
... ألتيا طوعا أو كرها قالتا أتينا طائعين* “... ikiniz (yer ve gök) istiyerek veya istemeyerekte
olsa geliniz. İkisi de ‘isteyerek geldik’ dediler.”¹⁴⁴ Allâh (c.c) bu âyette olmayan bir varlığa hitap
etmektedir. Allâh Subhânehu ve Teâlâ, Arapların kelimelerinde bu üslûbu kullanmalarından
ötürü mevcut olmayan bir şeye hitap etmiştir. Şairin devesini hikâyeye ettiği şu beyit buna örnek-
tir:

تقول إذا درأت لها وضيبي - أهذا دينه أبدا وديني؟ أكلّ الدهر حل وارتحال؟ - أما يبقى عليّ ولا
يقيني؟

“Kişi yolculuk için devenin yuları bağladığında deve şöyle der: bu onun kaderi mi?
hayır! Kesinlikle benim kaderim.

Ömrün tamamı sefer ve ikamet midir? (Zaman) beni yolculuk meşakkatinden koru-
maz mı?¹⁴⁶

Bu beyitte hakikatte deve konuşmamaktadır. Lakin deve sahibi onun çabasını, bitkinli-
ğini ve usanmışlığını görünce empâti yaparak konuşmaktadır. Benzer bir beyitte şöyledir: *شكا
إليّ جم لي طول السرى* “Devem bana gece boyunca şikâyetinde bulundu.”¹⁴⁷ Yine burada deve dile
gelmemekte fakat halini gören sahibi deve konuşuyormuş gibi hikâyeye etmektedir.¹⁴⁸

İbn Kuteybe edebî çözümlerine istiâre bölümünden başlamakta ters istiâreyle de-
vam etmektedir. Bu iki konudan sonra sırasıyla şu mevzuları işlemektedir; Hazf, İhtisar, Sözü
tekrarı ve Sözdaki ziyâdelik, Kinâye, Tâ’rîz, Lafzın zâhirinin anlama muhalefeti. Bu mevzular-
dan sonra kitabın en önemli mevzusu olan, ‘Kur’ân’da Nazmın Transformasyonuna ve Bozukluğuna
Neden Olan Harflerin Te’vîli’ problemini ele alır. Bu meseleyi hurufu mukattaa çerçevesinde de-
ğerlendirir ve âlimlerin konuya yaklaşımını, yorumlarını ve ihtilaflarını izah eder. Akâbinde
müşkîl lafızları ele alarak sûre sûre tespitinde bulunarak te’vîllerini yapar. Burada İbn Kuteybe
yalnızca kendisinin ele aldığı ve incelediği ‘Muhtelif Anlamlar için Tek Lafız’ mevzusuna girer. O
burada Kur’ân’da aynı yapıda olup anlamları farklı lafızları incelemektedir. Konunun akabinde
benzeri ‘Ġayrı Munsarif Fiillerle Karıştırılan Manâ Harflerinin Tefsîri’ şeklinde isimlendirdiği konuyu işler. Son olarak bâzı sıfat haflerinin bâzısının

¹⁴³ İnşikâk, 84/ 6. Bkz. İbn Kuteybe, *Müşkilü'l-Kur’ân*, s. 1005 ve sonrası.

¹⁴⁴ Rum, 30/ 22.

¹⁴⁵ Fussilet, 41/ 11.

¹⁴⁶ Beyit Muskib el-Abdî’nin yazdığı kasideden iktibastır. Mufaddal b. Muhammed b. Ya’lâ b. Sâlim ed-
Dabiyi, *Mufaddiliyyât*, (Ahmed Muhammed Şakir – Abdusselam Muhammed Harun), Beyrut, trs. Dâru
ihyâi turâsî’l-Arabî, s. 292.

¹⁴⁷ Şerif Ali, İbnu’l-Hüseyn el-Alevî, *Emâliye’l-Murteda*, Kahire, 1967, I/ 72.

¹⁴⁸ İbn Kuteybe, *Müşkilü'l-Kur’ân*, s. 106-108.

yerine geçmesi mevzusunu ele alır.¹⁴⁹ Özetle, Te'vîlu Müşkili'l-Kur'ân isimli kitap, te'lif edilme sebebi farklı olsa da dilbilimsel tefsîr alanında kaleme alınmış eserlerden kabul edilmektedir. Çünkü bu eserler Kur'ân'ı Kerim'in edebî yönünü ve inzal olduğu dil sahiblerinin lisanı doğru kullanmalarının yol göstericiliğinde îcâz şekillerini ele almaktadırlar. Kur'ân'ın edebî yönünü ele alan eserlerin kapsamı o kadar geniştir ki tüm konularını ele almak herkes için mümkün olmamaktadır. Şüphesizki İbn Kuteybe, açıkça belirtmemiş olsa da bu alanda kendisinden önce yazılmış olan eserlerden istifade etmiştir.

Bu sözlerimizden İbn Kuteybe'nin kitabında bu alanda yeni bir şeyler kaleme almadığı anlaşılmalıdır. Bilâkis o eserinde daha önceden ele alınmamış kayda değer konuları da ele almaktadır. O kitabında tahlil ettiği Kur'ân Nazmındaki edebî îcâz şekilleri mevzusunu kitabına alması bakımından, edebî tefsîrin gelişmesinde Cahız ile kendisinden sonra gelen Rummânî, Hattâbî, Bâkullânî ve daha başkaları arasında bir dönüm noktasıdır. Sonra İbn Kuteybe Kur'ân'ı Kerim'de Mecâz türlerinin tertibinde ve ayrıntılarını vermede de öncü bir şahsiyettir.

2. 8. İbn Abdullah Ebû'l-Hasan er-Rummânî (ö.296/ 384)

Dilbilimsel tefsîr çalışmalarına katkıda bulunanlardan bir diğer kişi Ali İbn İsa b. Ali İbn Abdullah Ebû'l-Hasan er-Rummânî'dir.¹⁵⁰ (296/909-384/994) Rummânî, çağdaşı olan Zeccâc, (d.241/855 ö.311/923) İbn Serrâc (d. 265/878 ö. 316/929) ve İbn Düreyd (d. 257/ ö. 321/933) gibi öncü şahsiyetlerle görüşmüş ve onlardan ilim tahsil etmiştir.¹⁵¹ Rummânî'nin yüze yakın eseri vardır. *El-Ekvân, el-Ma'lûm ve'l-Meçûl, el-Esmâu ve's-Sifâtu, Kitâbu't-Tefsîr, Şerhu Usûli İbn Serrâc ve Şerhu Sibeveyh* serlerinden tanınmış olanlardır.¹⁵² Muhtelif ilim dallarında kendini yetiştiren olan Rummânî, tefsîr, kırâat, fıkıh, edebiyat ve nahv dallarında tanınmıştır. Onun tüm bu alanlarda eserleri mevcuttur.¹⁵³

Rummânî'nin dilbilimsel tefsîr alanında kaleme aldığı eserin adı İ'câzu'l-Kur'ân veya en-Nüket fi İ'câzi'l-Kur'ân'dır. Muhammed Ahmed Halefullah ve Zağlûl Selâm'ın tahkikleriyle Selâse Resâil fi İ'câzi'l-Kur'ân ismiyle basılmıştır. Bu kitapta Kur'ân'ın îcâz yönüyle ilişkili birçok mevzu ele alınmaktadır. *Sarfe ve Belağat hususlarında propagandaların yaygınlaşmasıyla muhalefetin terki, Gelecekle ilgili durumlardan haber verme, Arap kelâmında sıkça kullanılan deyimler ve şiir beyitlerindeki dokuyu incelediği Geleneğin İptali konuları* bu mevzulardan bazılarıdır. Rummânî belağatta Arapların üslûbunu takip eder, her mucizeyi mukayese ederek Kur'ân'ın îcâzının bu şekilde açığa çıkacağını belirtir. Çünkü geleneğin dışına çıkıldığı takdirde oluşan muhalefetten

¹⁴⁹ Bunlar harfi cerler olup başına geldikleri isime sıfat olmaktadır. Örneğin, جلست فى الدار dediğinde فى harfi cerri evin ikamet/oturma mekânı olduğuna delâlet etmektedir. Bu durumda harfi cer kendisinden önce marife kelime bulunması sebebiyle sıfat olmaktadır. Suyûtî, *Hem'u'l-Hevami'*, Kahire, 1978, Dâru'l-ilm, 2: 19.

¹⁵⁰ İbn Hallikan, *Vefeyâtu'l-Â'yân*, 1: 331

¹⁵¹ Davûdî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, 1: 420.

¹⁵² Suyûtî, *Celeleddin, Buğyetu'l-Vuâ fi Tabakâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nahviyyîn*, Kahire, 1968, Mektebetu bâbi'l-halebî, s. 344.

¹⁵³ El- Kaftî, *İnbâu'r-Ruvvât*, 2: 294; Davûdî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, 1: 430.

îcâd/buluş meydana gelir.¹⁵⁴ Rummânî'nin bu doğrultuda yazdıkları kendinden önce kaleme alınanların hemen hemen bir benzeridir lakin o belağata dair meseleleri incelerken farklı bir üslûp kullanmaktadır. Rummânî belağatı, en yüksek tabaka, en alt tabaka ve ikisi arasında bulunan tabaka olmak üzere üç aşamada ele alarak bunların Kur'ân belağatı olduğunu belirtir. Bunun dışında kalanları ise vesair belağatçıların isti'mal ettikleri sıradan edebî konular olduğunu söyler. Rummânîye göre *belağat anlamın kavranılması değildir. Anlam, akıcı ve duru bir şekilde konuşan kişiyle, kelimeleri zor ve özensiz bir şekilde konuşan iki kişi arasında meydana gelir. Yine belağat lafzın anlam üzerinde tahakkuku da değildir. Lafzî mana hoşla gitmeyen hastalıklı bir durumdur. Belağat ise anlamın en güzel lafızlarla kalbe inmesidir. Bunun en yücresi ise Kur'ân belağatıdır.*¹⁵⁵ Bu hususiyetleri söyledikten sonra Rummânî îcâz ve örneklerine geçer. Îcâzı şöyle tarif eder; "Anlam ihlal edilmeksizin az lafızla ifade etmek mümkün oluyorsa kelamı uzatmamaktır. Çünkü az lafız îcâzdır." Ona göre îcâz iki kısımdır.

1. Hazf Îcâzı; (إيجاز الحذف) kelamın muhtevasından veya başka bir hal karinesinden yentmek maksadıyla kelimenin düşürülmesidir. Rummânî bu duruma şu âyeti örnek getirir ve yorumlar; ... وسيق للذين اتقوا ربهم إلى الجنة زمرا "Rablerine karşı gelmekten sakınanlar ise gruplar halinde cennete gönderilirler..."¹⁵⁶ Sanki şöyle denilmektedir: eksiklik ve çirkinliğin olmadığı ebedi nimetleri elde etmişlerdir. Bu ve benzer yerlerde hazf, açık ve net konuşmaktan daha belilğdir. Çünkü kişi tasavvur edebildiği her şeyi düşünebilmektedir. Beyânın içerdiği cevabı zikr etse bile durum değişmeyecektir.¹⁵⁷

2. Kasr Îcâzı; (إيجاز القصر) bu tür îcâz, uygun olan ve olmayan konumların bilinmesi bakımından hazf ile yapılan îcâzdan daha kapalıdır. Rummânî bu türe şu âyeti örnek getirmektedir. ... ولكم فى القصاص حياة يا أولى الألباب "Ey akıl sahipleri! Kısasta sizin için hayat vardır..."¹⁵⁸ İnsanlar, arap atasözünde geçmekte olan القتل أنفى للقتل "cinayet öldürmelerin en berbatıdır." Sözüden daha veciz ve belilğ olduğunu belirtirler. Âyet-i Kerîmeyle bu söz arasında hem belağat hem de îcâz bakımından dört fark vardır.

1. Âyet manâ bakımından daha fazla fayda vermektedir. Âyette kısas zikredilerek adalet vurgulanmaktayken atasözünde bu husus mevcut değildir. Yine hayat/yaşam zikredilerek istenilen amaç açıklanmaktadır. Son olarakta Allah'ın (c.c.) hükmünden korkulması ve rağbet edilmesi birlikte vurgulanmaktadır.

2. Âyet ibâre olarak en veciz şekilde söylenmiştir. Burada birbirinin benzeri olan iki söz mukayese edildiğinde âyet-i kerîme on harften oluşurken atasözünün ondört harften oluştuğu görülür. Bu durumda kavli şerifin daha veciz olduğunu, net bir şekilde ortaya koymaktadır.

3. Âyet-i Kerîme cümle tekrarıyla oluşacak külfetten uzaktır. Âyetin tekrarı meşakket oluşturmazken القتل أنفى للقتل atasözü tekrar edildiğinde var olan meşakket devam etmekte tekra-

¹⁵⁴ Rummânî, *Selase Resâil fi 'Îcâzi'l-Kur'ân*, (Thk. Muhammed Halefullâh ve Zağlûl Selâm) Kâhire, 1976, Mektebetu'l-İslamî, s. 69.

¹⁵⁵ Rummânî, *Selase Resâil fi 'Îcâzi'l-Kur'ân*, s. 70.

¹⁵⁶ Zümer, 39/ 73.

¹⁵⁷ Rummânî, *Selase Resâil fi 'Îcâzi'l-Kur'ân*, s. 70.

¹⁵⁸ Bakara, 2/ 179.

rının daha belîğ olduğu açığa çıkmaktadır. Tekrarın bu durumda gelmesi belağatta en ileri seviyeden bir kusurdur.

4. *Âyet birbirine mükemmel derecede uyumlu harflerden oluşmaktadır.* Uyumlu harflerden oluşan güzellik hislerle idrak edilmekte ve lafızda var olmaktadır. Bu da lâm harfinden sonra hemzenin gelmesi ve hemzenin lâm harfine uzaklığı gibi durumlardır. Zikrettiğimiz hususların bir araya gelmesi sebebiyle, bu ve benzeri atasözleri kaliteli belîğ lafızlar olsalar dahi Kur'ân lafzı daha belîğ ve daha güzel bir lafızdır.

Bu izahlardan sonra Rummânî, teşbihi tanımlayıp bölümlere ayırmakta¹⁵⁹ teşbih üslûplarının birbirlerine üstünlüğüne ve ediplerin bunları açığa çıkarmalarına değinmektedir. Teşbih hislerin vuku' bulmadığı şeylerde gerçekleşmektedir der. İmân ve âyette belirtilen serâp gibi ... *إنما مثل الحياة الدنيا كماء أنزلناه من السماء فاختلط به نبات الأرض مما يأكل الناس والأنعام حتى إذا أخذت الأرض زحرفها وازينت وظن أهلها أنهم قادرون على إيتها أتاهم الموت وهم فيها كسراب بقیعة يحسه الظمآن ماء... gibidir ki susayan onu su zanneder...*¹⁶⁰ *واللذين كفروا أعمالهم كسراب بقیعة يحسه الظمآن ماء... إنما مثل الحياة الدنيا كماء أنزلناه من السماء فاختلط به نبات الأرض مما يأكل الناس والأنعام حتى إذا أخذت الأرض زحرفها وازينت وظن أهلها أنهم قادرون على إيتها أتاهم الموت وهم فيها كسراب بقیعة يحسه الظمآن ماء...* *âyetinde*¹⁶¹ olduğu üzere Müşebbeh ve Müşebbeh bih zikredilmeyerek dünya hayatının zînetlerinde teşbihler yapılmaktadır. Burada bahçede canlılık ve güzelliklerde amaca ulaşıldıktan sonra ani bir helak gerçekleşmektedir. Bu durum insanların duyu organlarına hitap etmektedir. Sonra duyu organlarının kavrayamayacağı bir yöne hitap çekilmektedir ki bu da cennettir. Âyette şöyle geçer: *وجنة عرضها السماوات والأرض أعدت للمتقين* cennetin gökleri ve yeri de duyu organlarıyla kavranılan bir yer değildirler.

Teşbih ve kısımlarını örnekleriyle birlikte zikrettikten sonra Rummânî İstiâre ve kısımlarına geçer. Aynı metodu takip ederek Kur'ân'da mevcut istiârelerin güzelliğinden, tasvirin hoşluğundan, îcâz'ın gerçekleşmesinden, lafızların seçiminden, cümlelerinin mükemmelliğinden ve cümlelerin özenle bina edildiği teşbihlerden bahseder. Özetle Rummânî dil ve beyân ehlidir. O mushafın âyetlerinde oldukça çok bulunan beyânları vermedeki ustalığıyla, insan zihninin sınırlarını zorlayan beyân şekillerini ortaya çıkartmasıyla, âyet gövdelerindeki edebî îcâzın tasvirinde ve bunları kolay ve anlaşılır bir üslûpla delillendirmesiyle belirginleşmektedir. Dile getirdiği konular kendinden önce gelenlerin ele aldıklarından farklı değildir.

2. 9. Ebû Süleyman İbrahim el-Hattâbî (319/931-386/998)

Bu dönemde Rummânî ile çağdaş olan Ebû Süleyman Ahmed b. Muhammed İbrahim el-Hattâbî (319/931-386/998) dil ve beyânda mahir bir müfessir olarak karşımıza çıkmaktadır. Tefsîr, dil, edebiyat, şiir ve hadis dallarıyla ilgilenmiştir. Beyânu İ'câzu'l-Kur'ân isimli eserinde bahsi geçen ilimlerden bulmak mümkündür. Hattâbî, ilim talep ederken Basra, Bağdat ve Hicâz bölgelerine yaptığı yolculuklarla maruftur. Yolculuklarının nihayetinde Horasan ve Nişabur'a gitmiş Büst kentinde hayatının sonuna kadar ikamet etmiştir.¹⁶²

Hattâbî'nin *Beyânu İ'câzi'l-Kur'ân* isimli eserini yazmasının sebebi döneminde Kur'ân'a

¹⁵⁹ Rummânî, *Selase Resâil fi İ'câzi'l-Kur'ân*, s. 80 ve takip eden sayfalar.

¹⁶⁰ Nûr, 24/39.

¹⁶¹ Yûnus, 10/24.

¹⁶² Hamâvi, Yâkût, *Mu'cemu'l-Udebâ*, 1: 76.

yapılan saldırılar ve ithamları selefleri, Ebû Ubeyde, Câhız ve İbn Kuteybe örneklerinde olduğu üzere ortadan kaldırma arzusudur. O îcâzu'l-Kur'ân yönlerini belirlemede kendinden öncekilerinin ihtilaflarını ortaya koymaktadır. O şöyle der: "Eski olsun yeni olsun bu konuda konuşanların herbiri kendi metot ve üslûplarına göre konuşmuşlardır. Bu durum da, Kur'ân'ı Kerîm'in îcâz yönünün anlaşılmasına ve teferruatıyla üzerinde durulmamasına neden olmuştur.¹⁶³ Araştırmalar neticesinde Hattâbî'nin tefsîr alanında ayrıntılı bilgi, ince bir kavrayış ve etkili bir basirete sahip olduğu anlaşılmaktadır. Kur'ân âyetlerini te'vîl ederken tefsîr ilmiyle olan güçlü bağı özellikle de dile hâkimiyeti ve derinliklerine nüfûzu hemen görülmektedir. Bu hususu belirttikten sonra Hattâbî'nin Beyânu İ'câzi'l-Kur'ân isimli eseri onu diğer dilbilimsel tefsîr alanında kalem oynatmış kişilerden ayırıştıran yönleriyle birlikte dilbilimsel tefsîr sahasına dâhil olmaktadır, diyebiliriz.

2. 10. Muhammed b. Cafer b. Kasım Bâkılânî (330/942-403/1013)

IV. asrın sonlarında V. Asrın başlangıcında Kâdı Ebû Bekr İbnu't-Tayyib İbn Muhammed b. Cafer b. Kasım Bâkılânî'yi (330/942-403/1013) bu sahada etkin bir şahsiyet olarak görmekteyiz. Basrada yetişmiş döneminin önde gelen âlimlerinden dersler almıştır. İlme olan kabiliyeti ve arzusu nedeniyle akranlarını geride bırakmış onlara büyük üstünlük sağlamıştır.¹⁶⁴ Eserlerinin çokluğuna rağmen dilbilimsel tefsîr alanında yazmış olduğu İ'câzu'l-Kur'ân eseriyle tanınmıştır. Bu eser ilk olarak hicrî 1315 senesinde Mısırda basılmıştır. Bâkılânî kitabına şöyle başlamaktadır; Biz Kur'ân beyânının bozuk olduğu ve tarafımızca düzeltileceği iddiasında değiliz. Bilâkis biz dilden ğafil olanlara, Kur'ân belağatını bilmeyenlere Arap deyişlerinden ve sözlerinden sunduklarımızla şerhini ve ayrıntılarını vermeyi arzuluyoruz. Arapçanın cümle yapısını, kelamının güzelliklerini ve farklı ekollerini vererek dinin aslını ve mütekellimin ne söylediklerinin bilinmesini hedeflemekteyiz. Elbette Allah, (c.c) bizim gibilerin tanımladığı şeylerden Kur'ân âyetlerini garanti altına almıştır.¹⁶⁵ Allah (c.c.) şöyle demektedir. كتاب فصلت آياته "Bilen bir kavim için, âyetleri Arapça okunarak açıklanmış bir kitaptır."¹⁶⁶Bu sözlerden anlaşılmaktadır ki Bâkılânî eserini muayyen bir kesim için yazmıştır. Kur'ân'ı Kerîm'in î'câzı meselesini ele alırken takip ettiği metodun bilinmesini şart koşmakta ve meseleyi konuyla alakadar kişilere yönelik anlattığını belirtmektedir. Bu nedenle şu iki hususun bilinmesini istemektedir.

1. Dil bilimlerinden ve beyân üslûplarından en geniş anlamıyla istifade etmek. Bu iki husus ve î'câz konusundaki analizler Bâkılânî'nin metodunun birinci kısmını oluşturmaktadır.

2. Mütekellimlerin (Kelâm ilmiyle iştiğal edenler) cedel ilminde ve bu hususta getirmiş oldukları kaziyelerden faydalanmak. Bu husus ise onun takip ettiği metodun ikinci kısmını teşkil etmektedir.¹⁶⁷

¹⁶³ Selase Resâil fî İcâzi'l-Kur'ân, s. 112.

¹⁶⁴ Hamâvi, el-Yâkût, *Mu'cemu'l-Udebâ*, 2: 273.

¹⁶⁵ Bâkılânî, Kâdı Ebû Bekr İbnu't-Tayyib İbn Muhammed b. Cafer b. Kasım, *İcâzu'l-Kur'ân* Bkz. Suyûtî, *İtkân*, 1: 80, dipnot.

¹⁶⁶ Fussilet, 41/3.

¹⁶⁷ Bâkılânî, *İcâzu'l-Kur'ân*, Kahire, Dâru'l-ilm, 1992, 1: 3-5.

O, döneminin ve kendinden önceki dönemlerin araştırmalarının odağında bulunan Kur'ân'ı Kerîm'deki mûciz beyân şekillerinin bilinmesinin ancak bu iki hususa tam vâkıf olmaktan geçtiğine inanmaktadır. Bunun nedeni de bu sahaya ilgilenenlerin ya dilbilimciler, akaid ilmiyle ilgilenen mütekellimler veya her ikisini cem edenlerden müteşekkil olmasıdır.¹⁶⁸ Bâkılânî'nin kitabı birçok meseleyi ele almaktadır. Bazıları şunlardır: Önceki dönem âlimlerin ele almış oldukları teorik hususlar. Mesela, Kur'ân'ı Kerîm'in meydan okumayı tekrarlaması ve ediplerin ellerindeki malzemenin bolluğuna rağmen aciz kalmaları. Kur'ân'ı Kerîm'in gelecekle ilgili işlerden haber vermesi ve Nebî'nin (s.a.v) ümmî olmasına rağmen bilinen geçmiş dönem haberlerinin verilmesi, Kur'ân'ı Kerîm'in nazımının mükemmelliği, üslûbunun tek oluşu ve beşer kudretinin yetmediği belağatı. Bâkılânî tüm bu özelliklerden dolayı Kur'ân'ın şiir ve seci' olmadığını belirtir. Velevki bunları kullanmış olsa bile! Bâkılânî *İ'câzu'l-Kur'ân* isimli kitabında dile ve belağata dair birçok meseleyi ortaya atmaktadır lakin Kur'ân'ın *i'câzını* beyân etmede kısır kalmaktadır. Bunun sebebi bu meselelere girdiğinde kitabı uzatma ve okuyucuyu bıktırma korkusudur. Şüphesizki Bâkılânî'nin bu konularda kaleme aldıkları ve eserine maddeler halinde yerleştirdikleri, edebî ve kelâmî metodun *i'câz* hususunda söylediklerinin özüdür. O kendine has üslûbu ve mizacıyla mûciz kelam ve şekillerini tanıtmış ve sözdeki belağat yönleri beyân etmiştir. Tüm bunlara ek olarak ta Abdulkâhir Cürçânî'ye Kur'ân üslûbunun tertibi gibi meselelerde zemini uygun hale getirmiştir. Zaten bu hususla Nazm nazariyesi son bulmuştur.

2. 11. Abdu'l-Kâhir Cürçânî (ö. 471/1078-1079)

Belağat konularıyla alakadar olan her araştırmacının muhakkak Abdu'l-Kâhir Cürçânî (ö. 471/1078-1079) ile yolu kesişir.¹⁶⁹ O belağat ilmiyle uğraşanlara büyük bir miras bırakmıştır. Onun kaleme döktükleri belağat araştırmalarına da temel teşkil etmektedir. O bunlara ek olarak Kur'ân'ın üslûp terkiplerine ait özellikleri de tanzim etmiştir. Cürçânî kendini ilme adayarak, çağında revaçta olan kitaplara yönelmiş ve Sibeveyh'in, Ebû Ali el-Fârisî'nin, İbn Kuteybe ed-Dîneverî'nin, Kudâme b. Ca'fer'in, Âmidî'nin, Kadı Abdulaziz Cürçânî'nin ve Ebû Hilâl el-Askerî'nin lügat, nahv ve beyân hakkında yazmış oldukları eserlerini tedris etmiştir.¹⁷⁰ Bizim için konumuzla alakalı en önemli iki eseri; *Delâilu'l-İ'câz* ve *er-Risâletu's-Şâfiyye fi'l-İ'câz*'dir. Her iki eserde Kur'ân ibârelerindeki belağat çerçevesinde Kur'ân *i'câzının* sırlarını bulma çabasıyla yazılmıştır. Bu incelemelerin vardığı son nokta nazm nazariyesidir. Cürçânî'ye göre lafzi terkipler arasındaki bağlantılar Kur'ân'ın *i'câzında* önemli bir rol üstlenmektedir.

O *i'câz* ile ibârenin tertibi arasında bağ kurmaktadır. Anlama yönelik olarak nahve bu problemin açığa çıkarılmasında önemli bir rol vermektedir. Abdulkâhir Cürçânî dilbilimlerinde

¹⁶⁸ Bâkılânî, *İ'câzu'l-Kur'ân*, 1: 60-61.

¹⁶⁹ Tam ismi Abdulkâhir b. Abdurrahmân b. Muhammed el-Cürçânî'dir. Belağat usulünü ilk olarak ele alan kişidir. Dilbilimcilerin önde gelenlerindedir. Tâberistan ve Horasan arasında bulunan Cürçân kentinde doğmuştur. Ona ait çok güzel şiirler vardır. Eserlerinden bazıları şunlardır: *Esrâru'l-Belâğa*, *Delâilu'l-İ'câz*, *el-Cümel fi'n-Nahv*, *Tetimme*, *Ma'nâ fi Şerhi'l-İdâh*, bu kitap otuz cüz olup daha sonra muhtasar bir şekilde yine kendisi el-Muktesid ismiyle yeni bir şerh oluşturmuştur. *İ'câzu'l-Kur'ân*, *el-Umde fi Tasriifi'l-Ef'al* ve daha başka eserleri mevcuttur. Bkz. Muhammed b. Şakir b. Ahmed b. Abdurrahman b. Şakir b. Harun b. Şakir, *Fevâtu'l-Vefeyât*, Beyrut, 1974, 1: 297; Taşköprizâde, *Miftâhu's-Saâde ve Misbâhu's-Siyâde*, Beyrut, 1985, 1: 143.

¹⁷⁰ Bkz. Suyûtî, *Buğyetu'l-Vuâ*, s. 290.

dehâ derecesinde bir şahsiyettir. Takip ettiği metotla Kur'ân'ın i'câzına ulaşmada ilkeleri belirlemiştir. *O Dilin lafızlardan oluşan bir mecmua olmadığını bilakis lafızlar arası ilişkilerden müteşekkil bir mecmua olduğunu ortaya koymuştur.*¹⁷¹

Cürcânî, metnin düzgünlüğünün; tümüyle kelamın düzenlenme şeklinden müteşekkil olduğunu belirterek şöyle der: “Sözdiziminin kelimeler arasındaki nahv kurallarının gerektirdiği anlamları arayıp bulmak olduğu hususu kesinleştiğine göre şu da kesinleşmektedir. Mucizelik delilini Kur'ân'ın sözdiziminde arayan kişi, bunu nahv kurallarının gerektirdiği anlamlarda ve farklılıklarda aramıyor ve mucizeliğin kaynağının ve yerinin bu olduğunu ve başka yerde aranamayacağını bilmiyorsa kendini yalancı ümitlerle kandırıyor demektir.”¹⁷²

Cürcânî'nin metodu dil felsefesine dayanmaktadır. Bu felsefeye göre dil, ilişkiler yumağından ibarettir. Bu yaklaşımdan ötürü şöyle der: “lafızlar özel bir şekil oluşturuncaya değin hiçbir şey ifade etmezler. Arapçada terkip ve tertipten bir yön olmaksızın başka bir yöne başlanılmamaktadır.¹⁷³ Esas olan nahvin meânî ilmini kapsaması ve dilsel sıhhatin sanatsal kaliteyi yakalamasıdır. En sonunda ise bilginin çerçevelediği cümlelere dilsel zevkin hâkim olması gelecektir. Özel bir konumda gelmiş bir lafzın güzelliği, lafızlar arasındaki ilişkinin kuvvetliliği, şiir beytinde veya cümlede bulunan edat, cümle yapısındaki güzelliğe bir zarar vermeyecektir.¹⁷⁴ Özetle Abdulkâhîr Cürcânî Kur'ân'ı Kerim'deki i'câzı tahlil ettiğinde Nazm nazariyesini, üzerine bina ettiği edebî ve belağî bir metot kullanmıştır. *O dilin, vaz'î delaletlerin var olduğu lafızlar oluşmadan önce anlamlar arasında kümelenen ilişkilerden oluştuğunu savunmuştur.* Tertip ve terkinin oluşmasında bu hususiyete dikkat etmek sahibine dilsel meziyetler kazandırmakta ve ulvî bir makama yüceltmektedir. Kur'ân'ın ibaresi de bu tertibe riayet eden en müstesna ibarelerdendir. Onun i'câzı da burdan kaynaklanmaktadır.

Sonuç

Kur'an Arap diliyle nazil olmuştur ve Kur'an lafızlarının anlamını ancak bu dil vasıtasıyla kavrayabilmekteyiz. Kur'an'ı anlamak için ümmî Arapların uhdesinde olanlara yani Arap dili ve kurallarına tabi olmak gereklidir. Allah (c.c) bu ümmîlerin lisanıyla kitabını inzal etmiştir. Arap dili ve kurallarını bilmeden Kur'an'ı tefsir ve te'vil etmek bizleri yanlış neticelere ulaştıracaktır. Ortada geçerli belli bir uygulama yoksa bu durumda da bilinen, tanınan Arap dili ve edebiyatı esaslarından uzak durmak doğru olmaz. İşte bu özellik anlambilimde, kelimelerde ve edebî üsluplarda uygulanan metottur.

Dilbilimsel tefsirin kökenlerini vahyin nüzul dönemine oradan da sahâbe dönemine götürebiliriz. Abdullah İbn Abbâs bu üslubun öncülerindendir ve bu akımın esaslarını oluşturan kişidir. Dilbilimsel tefsir İslam dinini kabul eden ve Kureyş lehçesinden farklı lehçelerle bu dili konuşan kabilelerin ve milletlerin Kur'an'ı anlama ihtiyaçlarına binaen başlayıp adım adım

¹⁷¹ Cürcânî, Ebû Bekir Abdulkâhîr b. Abdurrahman, *Delâilu'l-İcâz*, (thk. Mahmut Muhammed Şakir), Kahire, 2008, Dâru'lilm, s. 287 ve sonrası; Mendûr, Muhammed, *en-Nakdu'l-Menhecî İnde'l-Arap*, Kahire 1992, Dâru'l-isâf, s. 333.

¹⁷² Cürcânî, *Delâilu'l-İcâz*, s. 61 ve takip eden sayfalar.

¹⁷³ Cürcânî, *Esraru'l-Belağâ*, Kahire, 1991, s. 2.

¹⁷⁴ Mendûr, Muhammed, *en-Nakdu'l-Menhecî İnde'l-Arap*, s. 339.

ilerlemiş, günbegün kapsamını genişletmiştir. Sahâbe-i Kirâm Peygamberden öğrendikleri Kur'an'ı dil yardımıyla anlama ve kavrama çabasını her geçen gün üzerine ekleyip geliştirmişlerdir. İlimin büyük çoğunluğunu sahâbeden alan İbn Abbâs bu yöntemi özellikle Hz. Ömer'in kurduğu muhtelif meclislerde görerek öğrenmiştir. Tefsir alanında yapılmış ilk çalışmalar dilbilimsel/lügavî şeklinde olmuştur. Sahâbenin önde gelen müfessirlerinden olan İbn Abbâs dilin ve belagatinin tedris edildiği ilim halkaları oluşturmuştur. Bu meclislerde Arapça ve Edebiyatı yoğun bir şekilde öğretmiş ve bu iki unsuru özellikle Kur'an tefsirinde de kullanmıştır. İbn Abbâs ve daha sonra gelen müfessirler Kur'an'da geçen lafız ve terimlerin anlamlarını tespit etmek için cahiliye dönemi şiiri ve belagatına başvurmuşlardır. Resulullâh'ın (s.a.v) 'Allah'ım onu dinde fakih kıl ve te'vili öğret.' duasıyla ilmine şahitlik ettiği İbn Abbâs, çok yönlü bilgiyle müfessir olarak anılmayı hak eden en önemli sahabîdir. Hicrî birinci asrın ortalarından itibaren sahâbe olsun, başkaları olsun herkes Kur'an'ı Kerîm'in tefsirinde İbn Abbâs'ın geniş ilmine, şaşırtıcı yeteneğine ve ilmî mevhibesine boyun eğmiş, onun bu hususta hakkını teslim etmişlerdir.

Kur'an'ın tefsirinde dilbilimsel yöneliş İbn Abbâs'ın mirası olarak kabul edilmektedir. Çünkü o, ilk olarak tefsir ilmini rivayet sahasından çıkartıp sahîh rivayetlere muğayir olmamak kaydıyla dilin özelliklerine de dikkat ederek, dilbilimsel alana yerleştirmiştir. İki ilim aracılığıyla dilbilimciler Kur'an'ı Kerîm tefsirine direk iştirak etmişlerdir. Bu iki ilim, garîbu'l-Kur'an ve meâni'l-Kur'an'dır. Zaman ilerledikçe bu ilimlerle alakalı te'lif edilen kitaplar sarf, nahv, iştiyak, Arap dili kurallarının şâhidleri ve Kur'an'da geçen Arap dili üslûplarını da kapsayan kitaplar haline gelmişlerdir. Dilbilimsel tefsir, tefsir ilminin bir parçasıdır. Bu sebeple hiçbir tefsir kitabı bundan istiğna edememiştir. Dilbilimcilerin kitaplarındaki dilsel tahlillerin çoğunluğu, meâni'l-Kur'an, garîbi'l-Kur'an ve sözlükler olsun hepsi dilbilime ait çalışmalardır. Lakin Kur'an lafızlarının anlamlarını vermeleri sebebiyle dilbilimsel tefsir kapsamında değerlendirilmelidirler.

Nâfi' b. Ezrak Kur'an'ın ğarîb lafızlarını bilmekteydi. Biz bunu İbn Abbâs'a sorular yönelttiğinde âyetlerde bulunan ğarîb lafızları art arda vermesinden anlıyoruz. Mesâil, İbn Abbâs'ın Arap kelamı üsluplarına ve lisan bilgisine hâkimiyetini bizlere göstermektedir. Câhiliye ve İslâm sonrası şiir, Arap dilinde zenginlik ve saflık bakımından birinci dereceden kaynak olmaya devam etmektedir. Şiirin kendisi veya konusu Nass te'vil edilirken anlamın açığa çıkartılmasında ve delaletinde İbn Abbâs'a göre birinci dereceden bir konumda olmamıştır. Biz bu durumu özellikle Ali b. Ebî Talha'nın İbn Abbâs'ın tefsir rivayetlerini topladığı sahfesindeki malumatlardan anlıyoruz. Bu sahife tefsir ilminin genel mevzularını içermektedir. Nafi' İbnü'l-Ezrak'ın İbn Abbâs'a yönelttiği soruların büyük çoğunluğu ilk oturumda gerçekleşmiştir. Daha sonraki oturumlarla birlikte soruların adedi büyük bir miktara ulaşmıştır.

Kur'an'ın anlaşılması açısından ayetlere verilen mananın maksadına uygun olup olmadığı konusunda en temel kıstas dilbilimdir. Dilbilim, Kur'an'ın anlaşılmasında sarfı nazar edilmemesi gerekli olup, dilsel bir hitap olan Kur'an ilk olarak dilbilimin ilke ve kurallarına göre anlamaya çalışmak gereklidir. Bu yönüyle dilbilim Kur'an'ın anlaşılmasında başat rol sahibidir. Dinî, kültürel, politik ve ekonomik etkenler sonucu ortaya çıkan dilbilimsel yaklaşım çeşitli

sekillerde tezahür etmiş, bu bağlamda dilbilimin farklı alt dallarını ilgilendiren ve dilbilimsel tefsirle doğrudan ya da dolaylı olarak ilgili farklı birçok eser türü ortaya çıkmıştır. Garîbu'l-Kur'an, vücûh-nezâir, meâni'l-Kur'an ve i'râbü'l-Kur'an türü eserler, tefsir amaçlı telif edilmişlerdir. Lakin bu eserler dilbilimsel tefsirle doğrudan ilgilidir.

Meâni'l-Kur'an ve i'râbü'l-Kur'an türü eserler ise, ağırlıklı olarak kelimelerin okunusu, morfolojik ve sentaktik açıdan analizini amaçlayan, ayetleri bu açılardan tefsir eden eserlerdir. Meâni'l-Kur'an ve i'râbü'l-Kur'an türü eserlerde müfred kelimelerin anlamıyla ilgili açıklamalara da yer verilmiştir. Ancak bu eserlerde kelimelerin anlamının açıklanması garîbu'l-Kur'an türü eserlerdeki gibi birinci ve tek amaç değildir. Aralarında kalın çizgilerle çekilmiş bir çizgi mevcut değildir. Meâni'l-Kur'an ve i'râbü'l-Kur'an türü eserlerle garîbu'l-Kur'an türü eserlerin ayrıldığı nokta garîbu'l-Kur'an türü eserlerde lafızların anlamlarının verilişidir. Diğer bir ifadeyle, garîbu'l-Kur'an türü eserlerde kelimelerin müfred haldeki anlamları verilirken, meâni'l-Kur'an ve i'râbü'l-Kur'an türü eserlerde ise kelimelerin cümle içerisindeki anlamlarıyla ilgili meseleler öncelikli olarak ele alınmıştır. O halde bu tür eserlere birbirlerinin mütemmimi olarak bakmak gerekmektedir. Çünkü ele aldıkları mevzular benzer olup birinde özet haldeyken diğerinde daha tafsilatlı geçmektedir. Dilbilimsel tefsir, bazı belâğat konularının tahlilleri de eklenerek günbegün genişlemiş hatta belâğat konuları dilin önüne geçmiştir. Dile dayalı tefsirde birinci dereceden Kur'an tefsiri addedilen meâni'l-Kur'an kitapları belâğat konularını ihmal etmiş olsa da bu mevzular dilin bir unsurudur.

Kaynakça

- Ahfeş, Ebû'l-Hasan Sâid b. Mes'ade, Meâni'l-Kur'an, (thk. Fâiz Fâris) Beyrut, 1981.
- Ahmed Emîn, Duha'l-İslam, Kahire 1984.
- Bağdadî, Abdulkahir b. Ömer, Hizânetu'l-Edeb ve Lubbu Lisani'l-Arap, Kahire, 1997,
- Bâkılânî, Kâdı Ebû Bekr İbnu't-Tayyib İbn Muhammed b. Cafer b. Kasım, İcâzu'l-Kur'ân, 2010.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail, Câmiu's-Sahîh, Dimeşk, 1995.
- Bulut, Ali; Kur'an Filolojisine Dair İbn Abbâs'a Nisbet Edilen Üç Eser, Ondokuz Mayıs Üniv. İ. F. Dergisi, sayı, 20-21. Samsun, 2003.
- Câhız, Ebû Osman Amr b. Mahbûb, el-Beyânu ve't-Tebyîn, Kahire, 1967.
- , Kitabu'l-Hayavân, Beyrut, 2010.
- Cezerî, Şemsü'ddîn, Ebû'l-Hayr Muhammed b. Muhammed b. Yûsuf, Ğâyetu'n-Nihâye fi Tabakâti'l-Kurra, Kahire, 1924.
- Cürcânî, Ebû Bekir Abdulkâhir b. Abdurrahman, Delâilu'l-İcâz fi İlmi'l-Meânî, Kahire, 2008.
- , Esraru'l-Belağa, Kahire, 1991.

- Davûdî, Muhammed b. Ali b. Ahmed, Şemseddin, Tabakâtu'l-Müfessirîn, Beyrut, 2012.
- Ebû Davûd, Süleyman b. Eş'as b. İshak, Sünen-i Ebî Dâvud, (thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Beyrut, 2010
- Ebû Tayyib el-Luğavî, Merâtibu'n-Nahviyyîn, (thk. Muhammed Ziynehem), Beyrut, 1987.
- Ebû Ubeyde, Ma'mer b. el-Müsennâ, Mecâzu'l-Kur'an, (thk. Fuad Sezgin) Kahire, 2010.
- Ebû'l-Arap, Muhammed b. Ahmed b. Temîm, Tabakâtu Ulemâi İfrikiyye Cezair, 1914.
- Ebû Davûd, Süleyman b. Eş'as b. İshak, Sünen-i Ebî Dâvud, (thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid), Beyrut, 2010.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasan Ali İbn İsmail, Makâlâtu'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfu'l-Musallîne, Beyrut, 1990
- Ferrâ, Ebû Zekeriyâ Yahya b. Ziyâd, Meâni'l-Kur'an, (thk. Ahmed Yûsuf Necâtî - Muhammed Ali en-Neccâr), Beyrut, trs.
- Hâdî el-Catlâvî, Kadâyâ'l-luğa fi't-tefsir, Tunus, 1998.
- Hâkim, en-Nîsâbûrî, Muhammed b. Abdullah b. Muhammed, el-Müstedrek ale's-Sahîheyne, (thk. Mustafa Abdulkadir Atâ), Beyrut, 1990.
- Hamevî, Yakut, Mu'cemü'l-Üdebâ İrşâdü'l-Erîb ilâ Ma'rifeti'l-Edîb, (thk. İhsan Abbâs), Beyrut, 1993.
- Hanbel, Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî, Müsned, (thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî), Medine, 2001.
- Hayyât, Ebû'l-Hüseyn Abdurrahîm b. Muhammed b. Osmân el-Bağdâdî, Kitabu'l-İntisâr ve'r-Red ala İbni Râvendiyî'l-Mulhid, Kahire, 1993.
- Itr, Nureddin, Muhâdarât fi Ulûmi'l-Kur'an, Dımeşk, 1997
- İbn Âşûr, Muhammed Tahir, et-Tefsîr ve Ricâluhu, Kahire,1997.
- İbn Âtiyye, Ebû Muhammed Abdu'l-Hâk b. Ğâlib b. Abdurrahman b. Ğâlib el-Muhâribî el-Ğirnâti, el-Muharriri'l-Vecîz fi Tefsîri Kitâbillâhi'l-Azîz, (thk. Abdusselam Abduşşâfi Muhammed), Kahire, 1988.
- İbn Ebî'l-Hadîd, Ebû Hamid İzzeddin b. Hibetullah b. Muhammed, Şerhu Nehcu'l-Belâğa, (thk. Muhammed Abdulkerim en-Nemîrî), Beyrut, 1959.
- İbn Hacer Askalânî, Ahmed b. Ali, el-İsâbe fi Temyizi's-Sahâbe (thk. Ahmed b. Ali), Beyrut. trs.
- İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemsuddin Ahmed b. Muhammed b. İbrahim b. Ebî Bekir, Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâi Ebnâi'z-Zaman, Beyrut, trs.

İbn Kuteybe, Ebû Abdullah b. Müslim, Tefsiru Garîbî'l-Kur'an, (thk. Seyyid Ahmed Sakr) Beyrut, 1978.

-----, Tevîlu Muhtelifi'l-Hadîs, Beyrut, 1974.

İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, Sünenü İbn Mâce, (thk. Muhammed Fuad Abdalbaki), Kahire, 2001.

İbn Manzur, Muhammed b. Mukrim Ebû'l-Fadl Cemaluddin, Lisânu'l-Arap, Beyrut, 2010.

İbn Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshâk b. Muhammed el-Verâk, (ö. 438) Fihrist, Beyrut, 1997.

İbn Teymiyye, Tâkiyüddin Muhammed, Mukaddime fî Usûli't-Tefsir, Beyrut, 1980.

İsfahânî, Rağîb, Hüseyin b. Muhammed, Müfredatu Elfâzu'l-Kur'an, (thk. Muhammed Seyyid keylânî), Dimeşk, 2009.

Kaftî, Cemaleddin Ali b. Yusuf, İnbahu'r-Ruvât ala Enbâhi'n-Nuhât, Kahire, 1955.

Kâsımî, Cemâleddin b. Muhammed b. Saîd b. Kâsım, Mehâsinu't-Te'vîl, Beyrut, 1989.

Kazan, Tahsin. İbn Teymiyye'ye Göre Müctehid İmamların Hadisleri Terk Etme Sebepleri - Refu'l-Melâm Özelinde-. Artuklu Akademi, 5 (2) 2018,

Kurtubî, Ebû Abdullah b. Ahmet b. Ebî Bekr b. Ferâh Şemseddin, el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'an, Kahire, 1964.

Makrızî, Muhammed, Ahmed b. Ali b. Abdulkadir, el-Mevâizu ve'l-İ'tibaru bi Zikri'l-Hutati ve'l-Âsâr, Beyrut, 1995.

Mekkî b. Ebî Talib, Ebû Muhammed b. Muhammed b. Muhtâr, Kitabu Tefsiri'l-Müşkil min Ğaribi'l-Kur'ani'l-Azîm, (thk. Hatem Salih ed-Dâman), Beyrut, 2010.

Mendûr, Muhammed, en-Nakdu'l-Menhecî İnde'l-Arap, Kahire 1992.

Menkût, Sâbir Ğanem, Letâifu'l-Beyân fi Ahkâmi ve Ulûmi'l-Kur'ân, Katar, 1988.

Mennâu'l-Kattân, Mebâhis fi Ulumi'l-Kur'an, Kahire, 2000.

Merâğî, Ebû'l-Vefâ Ahmed b. Mustafa, 'Ulûmu'l-Belaga: el-Beyân ve'l-Me'ânî ve'l-Bedî', Beyrut, trs.

Muhammed b. Şakir b. Ahmed b. Abdurrahman b. Şakir b. Harun b. Şakir, Fevâtu'l-Vefeyât, Beyrut, 1974.

Mufaddal b. Muhammed b. Ya'lâ b. Sâlim ed-Dabiyyi, Mufaddliyyât, (Ahmed Muhammed Şakir – Abdusselam Muhammed Harun), Beyrut, trs.

- Müberred, Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Yezid, el-Kâmil fi'l-Luğa ve'l-Edep, Kahire, 1986.
- Müslim b. Haccac, Sahîh, Medine, 2006,
- Râfiî, Mustafa Sadık b. Abdurrezzak, Tarihu Âdabi'l-Arabî, Kahire, 1997.
- Razî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer Fahreddin, Mefâtihu'l-Ğayb, Beyrut, 2010.
- Rufeyde, İbrahim, en-Nahvu ve Kutubu't-Tefsîr, Trablus, 1972.
- Rummânî, Selase Resâil fi 'Îcâzi'l-Kur'ân, (Thk. Muhammed Halefullâh ve Zağlûl Selâm) Kâhire, 1976.
- Sâbûnî, Muhammed Ali, Tefsiru Âyâti'l-Ahkâm, Beyrut 2004.
- Sîbeveyh, Ebû Bişr Amr İbn Osman b. Kanber, el-Kitap, Kahire, 1991.
- Subhi es-Salih, Mebâhis fi Ulûmi'l-Kur'ân, Beyrut 1954.
- Suyûtî, Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, Durru'l-Mensûr fi Tefsiri'l-Me's'ûr, Beyrut, 2012.
- , Buğyetu'l-Vuâ fi Tabakâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nuhhât, (thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim), Sayda, 1968.
- , el-İktirâh fi İlmi Usûli'n-Nahiv, Kahire, 1975.
- , Hem'u'l-Hevami' fi Şerhi Cem'i'l-Cevâmi', (thk. Abdulhamid Hindâvî), Kahire, 1978.
- , İtkân fi Ulûmi'l-Kur'an, Beyrut, 2003.
- Şerif Ali, İbnu'l-Hüseyn el-Alevî, Emâliye'l-Murteda, Kahire, 1967.
- Şerîf Murteda, Ahmed b. Murtedâ b. el-Mufaddal b. Mansûr, el-Minyetü ve'l-Emel fi Şerhi'l-Milel ve'n-Nihal, Beyrut, 1990.
- Taberî, Muhammed b. Cerir, Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'an, Beyrut, 2010.
- Taşköprizâde, Ahmed b. Mustafa, Miftâhu's-Saâde ve Misbâhu's-Siyâde fi Mevduâti'l-Ulûm, Beyrut, 1985.
- Tifahşî, Şihâbuddin Ahmed, Nüzhetu'l-Elbâb, Mısır, 1988.
- Tirmîzî, 'Muhammed b. İsa, el-Câmiu'l-Kebîr (Sünenü Tirmizî), (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Beyrut, 1998.
- Yahya b. et-Tasârîf, (thk. Hind Çelebî), Tunus 1979.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrahim b. Sehl b. Seriyy, İ'râbu'l-Kur'ân ve Meânihi, (thk. Abdülcelil Çelebi),

Beyrut, 2010.

Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman, et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn, Kahire, 1994.

Zemahşerî, Ebû'l-Kasım Mahmut b. Amr b. Ahmet Cârullah, Keşşâf an Hakâiki Ğavâmidî't-Tenzil, Beyrut, 2010.

Zerkeşî, Bedreddin Muhammed b. Abdullah, el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'an, (thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim), Beyrut, 1991.

Zübeydî, Ebû Bekr, Muhammed İbnu'l-Hasan b. Abdullah, Tabakâtu'n-nahiviyyin ve'l-luğaviyyin, (thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim), Beyrut, 2014